

BÁCS-BODROGH VÁRMEGYE

RÉGÉSZETI EMLÉKEI

IRTA:

DUDÁS GYULA.

ZENTA, 1886.

KIADJA SCHVARCZ SÁNDOR.

MÉLTÓSÁGOS

JANKOVICH AURÉL

urnak

a Ferencz-József rend lovagja-, Baja és
Szabadka városok főispánjának

mint

ZENTA VÁROS LEGJELESB FIÁNAK

ajánlja

tisztelete jeléül

a szerző.

ELŐSZÓ.

A régészetnek, mint önállóan művelt szaktudománynak, naponkinti fejlődése és terjedése ha még nem is szükségessé, de mindenesetre kívánatossá teszi, hogy a vármegyék régészeti emlékei összeirassanak s esetleg szakszerű kutatás és szemle tárgyává tétessenek. Másrészt a vármegyék monographiáinak megírására elődázhatlan feltét az is, hogy az illető terület archaeologiai ismerete a historiai ismeretet megelőzze. Ugy általános régészeti, mint helytörténeti szempontból egyaránt nem véltem haszontalan munkát végezhetni tehát akkor, midőn anyamegyénk régészeti emlékeit e füzetben közrebocsátom.

Ohajtottam volna dolgozatomat mindazon leletek lajstromával is kiegészíteni, melyek vármegyénkben a különböző időkben napfényre kerültek s jelenleg valamely gyűjteményben őriztetnek. E végből megkeres-

tem úgy Dr. Hampel József egyetemi tanár urat, a Nemzeti Muzeum-, valamint Pontelly István főgymn. tanár urat a délmagyarországi régészeti és tört. Muzeumtársulat gyűjteményének őreit, akik lekötelező készséggel ajánlották fel az ez irányban való közreműködésöket, de a közbenjött országos régészeti congressus miatt e huzamos munkát igénylő terv kivitele egyelőre abban maradt.

Hiszem azonban, hogy addig is, míg akár e sorok írója, akár valaki más, Bács-Bodrogh vármegye régiségeiről a jelennél alaposabb és becsesebb művet alkotand, a vármegyénk multja iránt érdeklődőknek e kísérlet által némi szolgálatot mégis tehettem. Ha csak parányi is e szolgálat, fáradságom dúsan van jutalmazva.

Budapest, 1885. novemb. hó 1-én

A szerző.

I. Bevezetés.

ltalánosan ismeretes az a körülmény, hogy hazánk egyes részei valamint történeti mult, úgy régészeti emlékek dolgában sem egyenlően gazdagok. Ez a valóban sajátságos tényállás azonban nem mindig azt jelenti, — bár néha ezt is jelenthetné, — hogy egyes vidékek talán kevesebb történeti esemény színhelyei valának, vagyis a multban csekélyebb történeti jelentőséggel bírtak; hanem rendszerint csak azt, hogy az idő megirigyelte egyes vidékektől azon emlékeket, melyekből a késő kor annak multját ismerni tanulhatná, megirigyelte azon régészeti maradványokat, melyek alapján történeti ismereteit szélesbíthetné. Meg kell vallanunk, Bács-Bodrogh vármegye nem tartozik azon szerencsés területek közé, melyeknek a multban átélt eseményekre vonatkozó régészeti és történeti emlékeit a századok vihara megkimélte, de azon vidékek sorában sem foglalhat helyet, melyek egykor kiváló szerepre voltak hivatva. A Tisza-Dunaköz sajátságos helyirati fekvése nagy befolyással volt e vidék történetére,

s ha valahol, úgy bizonyára itt nagy mértékben belejátszott a történelembe a természet. A két folyó, mely e vidéket határolja s szegélyezi, állandó utvonala volt a hajdankorban a különböző népeknek, azonban míg egyrészt e körülménynél fogva számtalan vándor nép hagyta hátra itt létének emlékeit, addig más részt a sűrű néprajzi átalakulások, a csaknem szakadatlan harczok az egy-egy nép által béke idején alkotott emlékeket lassankint és egymás után megsemmisíték elannyira, hogy az egykor eseményekben gazdag tér ma már alig mutathat fel itt-ott emlékeket. A helyirati fekvés magyarázza meg továbbá azt is, hogy e vidék csaknem egészen nélkülözi azon monumentális régészeti emlékeket, melyekkel a dunán- és tiszántuli területek dicsekednek. Az egykor hatalmas római birodalom — egy igen kis résztől eltekintve, — nem ölelte magába a Tisza-Dunaköz területét, következőleg a római cultura áldásai ide ki nem terjedtek s a római politikai és társadalmi élet emlékei itt soha sem léteztek. Csupán vármegyénk délkeleti részében találhatni némi nyomokat, melyek a romanizáció egykor nagyszerű procedurájának némi emlékét hirdetik. Ami végre a középkori régiségeket illeti, e tekintetben is következetes maradt vidékünk önmagához, mert ily régiségek szintén csak elvétve, egy-egy község, erőd vagy templom romja által vannak képviselve.

S hogy mindez így van, azt ismét nem a történeti mult hiányának, nem az ősök szükkeblőségének. hanem egyenesen e vidék geográfiai és földtani helyzetének kell tulajdonítanunk. A talaj minősége, a szilárd építési anyag hiánya nagyban folyt be arra, hogy vidékünkön oly monumentális építkezések létre ne jöhessenek, milyenekkel hazánk más vidékei méltán dicsekednek. Az idő vas foga, mint a tapasztalat léptenyomon bizonyítja, a multnak legtartósabb anyagból épült emlékeit is megviseli, sőt igen gyakran semmivé teszi; nem csoda tehát, ha a vidékünk területén aránylag sokkal gyengébb anyagból épült várak, váracskok, templomok, vagy egész községek nem birtak ellentállni az idő romboló hatalmának s legnagyobb részt már akkor nyomtalanul megsemmisültek, mielőtt tudományos buvárlat tárgyaivá lehettek és tétettek volna. Innen van, hogy ma mértföldekre terjedő téreken alig vagyunk képesek egyegy silány, történeti és régészeti szempontból figyelmet érdemlő emléket felmutatni, s innen van, hogy a Duna és Tisza közötti földet általában, főleg pedig vármegyénket a történelmi és régészeti emlékek dolgában való szegénység jellemzi.

Ez az emlékbeni szegénység azonban korántsem gátolhat bennünket abban, hogy a történelmi és régészeti vizsgálódásokat itt helyben, autoptikus megfigyelések és ásások útján ne nyomozzuk, mert minél ke-

vesebb azon emlékek száma, melyek történelmi vagy régészeti szempontból figyelmet érdemelnek, annál inkább kell, hogy méltányoljuk és megbecsüljük azokat. Minél szegényebb emlékek és régi nyomok dolgában e tér, melyen vármegyénk határai is kiterjednek, annál inkább szükséges, illő és méltányos emez édes kevés hajdankori töredék szakszerű átbuvárlása és megőrzése. Ha a monumentális régi emlékek minden nép, minden nemzet méltó büszkeségének tárgyait képezik; ha a klasszikus földön született görög büszke lelkesedéssel tekint az athenaei akropolis romjaiban is magasztos maradványaira: úgy kétségkívül kell, hogy mi is kegyelettel viseltessünk régi multunk fennmaradt emlékei iránt, bármily csekélyek is bármennyire kis mértékben hirdetői is azok a hajdani kor előttünk csak kevésbé, vagy egyáltalán nem ismert alkotásainak.

Nem vélünk tehát egészen haszontalan munkát végezni, midőn az alábbiakban Bács-Bodrogh vármegye csekély bár de minden esetre annál inkább fontos régészeti emlékeit ismertetni kívánjuk. Mielőtt azonban ezt tennők, szükséges, hogy egy általános pillantást vessünk azon terület őskorára, melyet vármegyénk magában foglal, hogy így legalább némileg megismerjük a földet, melyen a későbbi társadalmak megalakultak, működtek és nyomokat hagytak.

Vidékünk őstörténetének első kútforrását a geologiai észleletek képezik. Ezek alapján

pedig minden jel oda mutat, hogy a Tisza-Dunaköz legkésőbb lett hazánk többi részei között az emberi lény lakhelyévé; legkésőbb lett a szerves vegetáció tanyájává. Ennek magyarázatát abban leljük, hogy a Tisza medenczéje az ország összes vidékei között legmélyebben fekszik, s így azon hatalmas víztömeg, mely hazánk legnagyobb részét a geológiai negyed- (quaternär), de sőt a recent korban is borította, a Tisza-Dunaköz síkjáról legkésőbb tűnt el. A nagy magyar medence felett elterülő tenger, melynek emlékezete még a rómaiak korában is fenn volt, hullámaival a Kárpátok alját nyaldosá még akkor, midőn azon terület, melyet ma Tisza-Dunaközének nevezünk, megalkult. Hazánk mai folyamrendszere táplálta állandóan vízzel ez édes tengert, s ennek mélyében ekkor századokon át erős átalakulások folytak le. Azon anyagot ugyanis, melyből e terület ma áll, azok az üledékes (sedimentär) kavics, fövény és lösz rétegek alkotják, melyek a folyamrendszer által a hegységekből hordattak össze. A talajképződés azonban nem kizárólag e folyók alkotása, hanem nagy szerep jutott ebben a quaternärkort követő özönvíz (diluvium) alkalmával a föld felszínén végbement változásoknak is, mert ekkor a jégár által a hegységekből lehordott kő és lösz anyag szintén a tenger fenekére jutott s itt a folyók által hordott anyagokkal összevegyülve üledékes rétegeket alkotott.¹⁾

¹⁾ J. Lubbock : A tört. el. idők. (Öreg J. ford.) II. 31—33.

Az észleletek is azt bizonyítják, hogy a tenger alatti talaj a különböző fajsúlyú anyagok rétegenként való leülepedéséből származott. Az egész Tisza-Dunaközön a jelenlegi felszíntől bizonyos, kisebb-nagyobb mélységre lőszet, azután homokot, végre a kavicsot találjuk, bár a rétegek e fokozatos rendje itt-ott egyéb körülmények közrehatása folytán meg is zavartatott. Hogy az ekkor képződött talaj valóban a vizek árja és a hegyekről lecsuszamló jég által távoli vidékekről lőn hozva a jelenlegi nagy magyar medenczébe, ezt legjobban a bizonyos mélységben lépten-nyomon előforduló kövületek és őszállati maradványok bizonyítják. A kövületek között igen gyakoriak oly fa-nemek, melyek csakis a hegyes vidékeken tenyésznek; miből önként következik, hogy azok nem azon vidék flórájához tartoztak, amelynek talajában találtak. Ami az őszállat csontokat illeti, úgy tapasztaljuk, hogy a bos primigenius és az elephas primigenius fossil maradványai az egész alföldön, főleg pedig a Tisza vonalán igen gyakoriak.¹⁾

---

¹⁾ Ily őszállati maradványok főleg a Tisza medréből kerülnek elő. Már Marsigli gróf, ki vidékünket 1694-ben járta be, nagyszabású művében (Danub. Pann. Mys. tom. II. p. 73.) említést tesz, sőt rajzban is közli azon — szerinte — ősz elefánt álkapezát, melyet ő, mint megjegyzi, a római sánczok tiszai végén felül, ott valahol T.-Földvár táján halászkóttól szerzett. A tiszamelléki községekből a budapesti n. muzeumba számos ily árutag csont küldetett fel, s azonkívül a temesvári Muzeum-egylet, valamint a zentai algymnazium gyűjteményében számos nagybecsű példány látható. Zentán már 1848. előtt egész gyűjtemény volt ily csontokból melyek a községház folyosóján vas-

Ezek a löszben is, de leggyakrabban az ez alatti homokban találtatnak, mely körülményt nem lehet onnan magyarázni, mintha azok eredetileg e vidéken éltek volna s csak valamely geológiai forradalom által temetettettek a mélységbe; mert ezek az özönviz-kori ár által pusztitattak el s magokkal a sedimentär anyagokkal együtt sodortattak a vizek által az alföld téreit borító tenger fenekére.

Meddig volt vidékünk vízzel borítva s mikor az apadásnak első mozzanata, idő szerint meghatározni lehetetlen. Tény azonban, hogy földrészünk hőmérsékének fokozatos emelkedése s a tengerek medenczéjének süppedése, továbbá a geológiai forradalmak nagy befolyással voltak erre. — Kétségtelen továbbá az is, hogy a vizek lehuzódása csak fokozatos és hosszantartó volt, s hogy a Tiszának partvidéke, mely ma is legmélyebben fekszik, legtovább állott víz alatt. Az ezen vidéket borító hatalmas víztömeg emlékét részint a lösz rétegben található vízi állatmaradványok (csigák, kagylók stb.) részint a föld felszínén ma is látható mélyedések tartották fenn, melyek közül ez utóbbiak egy felől a

pántokkal valónak felfüggesztve. A szabadságharc idején azonban ezek részint veszendőbe mentek, részint pedig a nemzeti muzeumba küldettek fel. Azon állításnak, mely szerint az őt csontok a szerbek által a belgrádi muzeumba vitettek volna (l. „Bács-Bodrogh“ 1878. évf. 50. l.), épen semmi alapja sincs, mert volt alkalmunk a belgrádi muzeumot megtekintetni s ott fossil csontokat egyáltalában nem találtunk.

vizek lefolyásának utait, más felől a tengerár irányát jelölik. Mennyiben folyt be az ember az itt létező víztömeg eltávolítására, nem lehet tudni. Az azonban szintén bizonyos, hogy a vaskapui szoros fokonykinti kiszélesbedése nagyban előmozdítja a víz lefolyását. A vaskapui szoros azonban eredetileg nem emberi kéz által lett megnyitva, mint azt némelyek hiszik, hanem oly természetes víz-ut volt az, melynek megnyitásához az emberi kéz épen nem, kiszélesítéséhez pedig csak csekély részben járult. Téves tehát mindazok nézete, kik a vaskapui szoros megnyitását a rómaiaknak tulajdonítják, mert azon korban, midőn a római sasok először jelentek meg az alsó Duna partjainál, a Tisza-Dunaköz vidéke már régóta vízmentes és emberlakta föld volt. A rómaiak csupán a pannoniai nagy mocsárok s a mai Balaton felesleg vizeinek lecsapolását eszközölték, s e célra időközönként az alsó Duna medrét is iparkodtak bővíteni, valamint a szabadabb folyásra egyengetni.

Megyéink völgyei a vizek, magaslatai az emberi telepek ős helyeit képezik. Azon erek, melyeket a legsimplexebb térképeken is láthatunk, ugy mint azon völgyek, melyek csak az összefutó talajvizekkel telvék időszakonként, a vidékünk felett egykor létező tenger áramlásainak irányát jelzik s annak maradványai. Már Hunfalvi János kimutatta, hogy e völgyek előbb áramlási

vonatok, utóbb. a tenger felszínének tetemes csökkenésével, vízzel állandóan telt folyócskák voltak, melyek partjain az első emberi telepek alakultak.¹⁾ E telepek nyomait eme partokon mindenütt találhatni, bár az ignarentia a régészeti legfontos leleteket rendszeresen megsemmisíti. Legnagyobb számmal siri eszközök, agyag edények, kő és csont tárgyak stb., de főleg hatalmas méretű, hamuval telt urnák találhatók, mindezekből azonban — a tudomány kiszámíthatlan kárára — igen kevés lesz conserválva. Megyénk vízfeletti legmagasabb vonala régészeti első sorban érdekes. E vonalat nem nehéz meghatározni. Az u. n. telecskai magaslatok képviselik. A telecskai magaslatok nem „dombok“, mint a rajtoklevő halmok miatt helytelenül nevezik, hanem azon fensik széleit jelzik, mely Pest-, Cegléd-, N.-Kőrös- és Szabadkán át délnek nyulik, s mely plutonikus eredettel bír. Ha a titeli fensik szakadozott oldalainak rétegeit a telecskai magaslatokéival egybevetjük, a vörös homok és lösz rétegeket megfelelőeknek találandjuk, bár a titeli fensik a telecskánál jóval alacsonyabban fekszik. A telecska képződése a titeli fensikkal egy időbe esik, de a Tisza s Duna által görgetett nagyobb fajsúlyú görgetek közelebb Cegléd-től kezdve gyorsan fenékre száll-

---

¹⁾ Hunfalvi J. Magyarország. term. visz. leírása II. köt. 19. l. és Ortvay T. Magyarország. régi vízrajza II. köt. 329 lap.

tak s legkönnyebb részök sem volt képes — a szerémi hegység visszahatása folytán — Kula tájékánál tovább haladni. Ez az oka, hogy a telecska Kuláig tartja meg eredeti magasságát, onnan kezdve alászáll s a titeli fensik magaslatával egyvonalban vonul egészen közel Ujvidékhez. A kötelepek, melyek a föld gyomrában felülről Szeged vonaláig, s a homok buczkák, melyek egész Szabadkáig feltalálhatók, azon folyamár görgette anyagok maradványai, melyek az egykor itt létezett tengerbe a két folyó által a távoli hegyvidékekről hordattak, és a két folyó párhuzamos vagy inkább összeható erőinek működése folytán a mai tiszadunaközi magas fensik képében már akkor vízválasztót alkottak, midőn a vidéket borító tenger lehúzódása megkezdődött. E vízválasztó a czeplédi hatalmas magaslatok folytatásaként nyulik le délnek s itt a telecskában végződik.¹⁾ A telecska körvonalait nemcsak a vármegye közép részein (pl. Kulánál), hanem a Duna és Tisza mentén is feltalálhatni. Ami a tiszai oldalt illeti, ez a martonosi határ irányában lép be megyénkbe s innen Ó-Kanizsa, Zenta, Ada és Becse felett északról déli irányban halad, azután Szt.-Tamásnál nyugatnak fordul s Kulán át a Dunai oldalra megy át, honnan Kernya és Sztanisics irányában Bajának vonul, a hol már Pestvármegyébe

---

1) Salamon F. Budapest tört. I. 51. és 58.

csap át. Ez a legmagasabb vidéke megyénknek, de korántsem egyenletes. Völgyek és dombok szakgatják több helyütt. Ezek között legnevezetesebbek a szabadkai palicsei és ludastói völgyelet, az onnan folyó Kőrös vizének völgyével; a Zenta feletti u. n. kalocsai völgy, a Csik-ér óriási völgye, a Szabadkától (Kaponya) Topolyán át húzódó völgy, mely a Krivaja érbe fut alá, stb. A térképek e völgyeket magas partjaik után — igen helytelenül — magaslatoknak, dombozatoknak tüntetik fel, holott éppen nem azok. Hogy dombok e völgyek partjain léteznek, ki sem tagadhatja, csak hogy ezek nem vehetők számba a talajviszonyok vizsgálatánál már azért sem, mert jobbára emberi kéz művei.

A telecska aljában, a Tisza és Duna közvetlen közelében egyrészt, másrészt az Ujvidék és Kulát összekötő egyenes két oldalán a folyókig egy más magas föld terület, mely helyrajzilag és régészetiileg szintén egyaránt fontos, de sem magasságban, sem korban nem közelíti meg amazt. Ez azon közönséges fensík, melyen a vármegye legtöbb községe elterül s melyhez a titeli fensík is, mint elszakadt darab, tartozik. E fensíkok jóval mélyebben fekvődvén a telecskánál, még akkor is vízfénékül szolgáltak, midőn az itteni tenger felszínének le szállta után a telecskát már nap sütötte, sőt ember lakta. Sőt jóval utóbb a quaternár-kori tenger lehuzódása után is a Tisza

és Duna medrét képezték e fensikok, a folyók partját pedig a telecska képezte. Ki van mutatva, hogy csak midőn a Fekete tenger medre annyira süppedt, miszerint a vidékünkön összetorlódott víz gyorsabban lefolyhatott, vágták maguknak hazai folyóink azt a medret, melyben ma is folydogálnak. A tenger medrének süllyedtével a folyók medrének is süllyedni kellett; de míg a tenger felszine magasan állt, addig a Tisza s Duna habjainak nem levén kellő esése, azok az egész magyar medenczét vízzel töltötték be. Csak igen későn, midőn a telecskát már régóta nomád népek lakták s midőn a rómaiak az alsó Dunánál a folyó szikla utjainak bővítését eszközölték, csak ezután huzódott le ezen fensikról a víz, visszahagyva egykori partjait, melyek most ezen fensikok felett 20—25 méterrel emelkednek ki.

A legujabb képződésű s az itt említett két rendbeli fensikoknál jóval alacsonyabb, de mégis vízfeletti vonalat azon területek képezik, melyeken első sorban Ujvidék, továbbá a Duna közvetlen szomszédságában fekvő helységek, mint Gajdobra, Plávna, Bogyán, Vajszka stb. állanak. Ha valaki Temerin felől Ujvidékre utazik, könnyen észreveendi, hogy midőn Ujvidék látkörébe jut, azt mély lapályban látja elterülni; majd pedig midőn közelebb ér, (az u. n. löporraktárak táján) egy tetemesen magas partról kell leszállnia az utasnak, hogy a vá-

rossal egy síkban fekvő országutra térjen. Ujvidék épp úgy, mint Szeged, a mellette levő folyó egykori rétjén terül el, mely rét alig néhány századdal előbb áradás idején rendszerint vízzel volt borítva. E városoknál látható magas vasuti töltések eléggé mutatják azok mély fekvését. Hasonló fekvésű község több is van vármegyénkben s itt a Tisza mellől csak Martonost, a dunai oldalról pedig Bukint emeljük ki.

Az itt érintett három vonal lépcsőzetesen ereszkedik dél felé, mely lépcsőzet folytatása északnak emelkedik s Czeplédnél már csaknem hegyekké fokozódik. Ez óriási lépcsőzet, mint már említők, korra nézve is különböző complexumból áll. A telecskát legelőbb lakta ember, aki azután a nagy vizek fokozatos lehuzódása után szárazzá lett közép fensikra is leszállott. A régészeti emlékek első hazája a telecska. Első lakóinak kora a Kr. sz. előtti időkbe messze benyulik s így itt a mesés kőkor emlékeitől kezdve, egész a legujabb korig mindenféle emlék található. Nem úgy a telecska áljában elterülő (közép) fensikon. Ez legfeljebb azon időtől fogva válhatott emberlakta földdé, midőn Pannoniába az első rómaiak lábukat betették, így tehát a rajta épült halmokban és őstelepekben található emlékek kora jóval kisebb. A harmadik vonal már régészeti értékkel alig bírhat. Az a legujabb korban vált szárazzá és így emberlakta földdé.

Kik voltak az itt vázolt vidék első lakói s mikor költöztek azok először e földre, még csak sejteni is alig lehet. Azon időben, midőn e vidék először emelkedik ki az őskor homályából, s melyből az első hiteles történeti feljegyzések szólnak, úgy látszik, azon hun-skytha népek tanyáztak itt, melyek földrészünk keleti felét a Dunától a Volgáig lakták. E népek családjához tartoztak a sarmatak és jazygek, eme nomád törzsek, melyek a római uralomnak a Duna mentén történt megállapodása idején, sőt azon túl is egész a népvándorlás koráig állandó lakói maradtak a Tisza-Dunaköz vidékének.¹⁾ A sarmata-jazyg nép azonban e hosszú időszak alatt nem maradt háborítlan birtokában e vidéknek, mert a Kr. előtti IV-ik században nyugatról kiindult óriási kelta áradat előzőnlötte e vidéket is s megdöntötte hosszú időre az itt lakó népek függetlenségét. A kelták uralma valószínűleg egész a Kr. e. III-ik század közepéig tartott s kiterjedt egész közép Európára. De amidőn uralmuk ismeretlen okok folytán megszűnt, az őslakók ismét függetlenekké lőnek s a köztők maradt kelta törzsokkal együtt megőrizték önállóságukat e vidéken még azután is, midőn Pannonia a Kr. u. I-ső, Dácia pedig a Kr. utáni II-ik század elején római uralom alá került.

---

¹⁾ A. Joubainville : Les premiers hab. de l'Europe 140—141.

A kelta uralom megszűntével azok egyik hatalmas törzse, a boiok, kik a Tisza Dunaköz vidékét is megszállva tarták, a Tiszán túl és Erdélyban lakó dákokkal viték élethalál harczot, mely harcz végre is a dákok híres királya Burvista által a Kr. sz. előtti első század közepe táján győzelmesen s a boioknak e vidékről való kiszorításával fejeztetett be. E vidék attól fogva a latin íróknál „deserta Boiorum“ név alatt szerepel. A ~~deserta~~ Boiorum vidékét Plinius a mai Balaton mellékére helyezte, ujabban azonban Röessler kimutatta, hogy ez elnevezés a Tisza-Dunaközre vonatkozik. A dákok uralma azonban nem maradt sokáig szilárd e vidéken, mert a Burvista ellen kitört lázadás és az azt követő polgárháboru előnyeit az előbb mindinkább északra szorító jazygek felhasználandó, újból délnek indultak s a Tisza és Duna között könnyűszerrel megszállván, magukat ekként a boiok és dákok közé ékelték.¹⁾

A rómaiak uralma a Tisza-Dunaköz vidékén csak csekély részben terjedt ki, mert a két folyó által képezett legdélibb szögletet kivéve, e vidék rómaiak által állandóan megszállva nem volt. Az itt lakó népekre gyakorolt római befolyásnak kétségtelen jelei azonban csaknem az egész vidéken fenn maradtak, valamint az is bizonyos, hogy a Duna bal és a Tisza jobbparti vonalán a római uralom tényleg szín-

¹⁾ Hunfalvi P: Magyarország. ethnogr. 64—65.

tén fennállott. Alább lesz alkalmunk rámutatni mindazon nyomokra, melyek vármegyénkben a rómaiság emlékét hirdetik, miért is itt elég ha megjegyezzük, hogy a Kr. utáni első négy század tartama alatt vidékünk uralmán a római és barbár népek osztoztak.

A Kr. sz. utáni IV-ik és V-ik században megindult nagy mozgalmak következtében a rómaiak uralma a Duna mellékén végleg megszűnt, s hazánk területének legnagyobb részét az őslakók leigázásával a góthok foglalták el, kiknek uralmát utóbb a hunnok, majd az avárok, germánok és szlávok váltották fel. E népek mindegyike több-kevesebb ideig maradt ura vidékünknek is, és így csaknem mindegyike hagyott némi nyomokat maga után, melyek együttvéve lényeges részét képezik a vármegyénk területén fennmaradt régészeti emlékeknek.

E barbár népek és a rómaiak által alkotott és ránk hagyott emlékeken kívül vármegyénk területén figyelmünket azon középkori emlékek keltik fel, melyek hozánk időre nézve legközelebb esnek és így bennünket legközvetlenebbül érintenek. Ezek már speciális magyar emlékek s a középkori keresztény építészet productumaihoz tartoznak. Az alábbiakban tehát három külön szakaszban tárgyaljuk azon régészetileg fontos maradványokat, melyek eredet s speciális jelleg szerint 1) barbár, 2) római és 3) középkori (keresztény) csoportozatra különíthetők.

II. Barbár emlékek.

A) Az ördögárok. (Az u. n. nagy római sánc.)

hazánk térein itt-ott elnyuló, tekervényes és szabálytalan alaku sánczokat a nép sok helyütt közönségesen ördög-ároknak nevezi s ma már a magyarországi régészet e néven nevezi mindazon földműveket, melyeknek eredete ismeretlen s melyek a római védművekkel analog jelleggel nem birnak. Rómer után mi is az ördögárok (fossé du diable) nevezetet alkalmazzuk azon bácskai földműre, mely Apatintól Ó-Becséig huzódik s a helytelen közvélemény által „nagy római sáncz“ névvel jelöltetett. Ez elnevezés által megkülönböztetni akarták ezt attól az Ujvidék és Tisza-Földvár között lévő másik földmütől, melyről egy más helyütt még lesz alkalmunk bővebben szólni.

A bácskai ördögárok, vagyis a helytelenül úgy nevezett nagy római sáncz Apatintól indul keletnek szabálytalan, mintegy 25 mértföldnyi vonalban a Ferencz-csatornával majdnem párhuzamosan Goszpodince falu határáig, honnan északnak fordul és

Ó-Becse körül vész el.¹⁾ Rómer az általa kiadott régészeti térképen e sánczot Ó-Becsetől egyenes északi irányban egész Ó-Kanizsáig, illetőleg a Kőrösnek a Tiszával való egyesüléséig folytatólag rajzolja s így az u. n. orompartokat szintén e sáncz folytatásának tekinti. Mennyiben helyes e feltevés s hogy az orompartokon sánczok nyomait ma lehetne-e felfedezni, nem tudjuk, de azon körülmény, hogy Marsigli a Kőrös torkolatánál egy még meglehetősen ép dispositióban levő földerődítményt talált s irt le,²⁾ ez minden esetre arra mutat, hogy a barbárok e vidéken is szükségét látták az erődítéseknek. A sáncz Apatin-Ó-Becse közötti egész vonalán legnagyobb magassága 2, s legnagyobb szélessége a 6 métert sehol sem haladja meg.³⁾ Kő vagy egyéb

1) Rómernek: Carte préhist. de Hongrie cz. jeles térképén e sáncz legpontosabban van rajzolva; e szerint Apatint északról, Szt.-Ivánt délről, Doroszlót délről, Bogojevát északról, Hodságot délről, Parabutyt északról, Pivniczát délről, Despot Sz.-Ivánt délről, Kulpint északról, Alpárt délről és Járeket északról érinti.

2) E földművet, melyről még alább lesz szó, Marsigli „Feudvar“-nak nevezi.

3) Kitűnő régészünk, Rómer ur, 1866-ban Apatin vidékén vevén méreteket e sánczokról, a következő adatokat jegyezte fel. Az Akovicz erdő felé vivő ut mentén levő keresztnél az árok szélessége 3, mélysége 0.65 m. a töltés szélessége 20, magassága 8 m. Innen 416 m. távolságra az árok egészen szűk, a töltés alapszélessége 16, felső szélessége 4 m. Onnan ismét 172 m. távolságra a töltés alapszélessége 16, felső szélessége 4, magassága 3 m. Onnan 344 m. távolra már árok nem volt látható. a töltés alapszélessége 16, felső szélessége 4, magassága 3 m. 160 méterrel távolabb a töltés alapja 16, felső része 8 m. széles, magassága 3 m. 160 méterrel még távolabb az árok 1 m. mély, a töltés alapszélessége 20, magassága pedig

épület anyagra eleddig egész hosszában tudtunkkal egy helyütt sem akadtak, és csak az itt-ott feltűnedező barbár és római ermek mutatják az építmény régiségét.

E földművek már a mult század második felében felkeltették a tudósok figyelmét úgy, hogy — Marsigli gróf után —

---

10 méter. (I. F. Römer: Resultats gén. du Mouvement Arch. en Hongrie etc. 75. l.)

Römer e méretek alapján inkább hajlandó e sánczot a Duna árja elleni, semmint hadászati védműnek tartani. „Pour que mes lecteurs — mondja ő — aient une juste idée de ces remparte, je dois leur faire remarquer que les fossés les plus larges et les plus profonds se trouvent á l'est, c'est á dire du coté opposé au Danube, ce qui montre que les remparts n'ont pas été batis pour arrêter l'ennemie mais pour protéger les pays riverains couverts de marais et de forets inondées contre la violence des aux du Danube. (Result. gen. 74 l. A tudós régésznek ezen véleményét azonban mindenek előtt az a körülmény czáfolja meg, mely szerint e sáncz folytatása, miként éppen ő maga rajzolta, Ó-Becsétől a Tisza vonalán észak felé a mai oromparti magaslatokon húzódott a Kőrös-érig. A sáncznak ezen része egyáltalán nem lehetett vizelleni védmű, mert az orompart elannyira magasán fekszik, hogy azt a Tisza árja soha el nem borithatta. Itt tehát absolute nem kellett viz elleni gát, még akkor sem, midőn esetleg várgymegyénk déli része ki volt téve a Duna Tisza árjának. Azt pedig csak fel nem tehetjük, hogy e sáncz egyik része mint viz elleni, másika pedig hadászati erődítmény lett volna. De hogy nem vizi, hanem valóban hadászati védmű volt e sáncz még egy más, szinten figyelemre méltó tényálladék bizonyítja. Baja határában van ugyanis egy egészen hason jellegű földsáncz — s ezt Römer szintén lerajzolta, — mely onnan Jankováczon át Pest vármegyébe csap át s északkeleti irányban halad Halas mellett Csongrád felé, hol a Tiszán átkel s Kőrös-Ladány körül vész el. Ez ördögárok korántsem viz elleni védmű, hanem hasonló azon többi sánczokhoz, melyek hazánk egyéb vidékein találhatók s melyek egy ismeretlen korban kétségkívül hadászati célra épültek. Nem valószínűtlen tehát, hogy a bácskai sáncz e sánczczal eredet vagy rendeltetésre nézve összefüggött, bár ennek eldöntését a jövőben megindítandó beható kutatásokra kell egyelőre bízunk.

Katona István ki e vidék történetét a század végén írta volt meg, könyvében a vélemények egész sorozatát adhatta elő e tárgyra nézve.¹⁾ Ő volt egyszersmind az első aki e sáncz római eredetét tagadta, bár határozott véleményt azok eredetét illetőleg nem mond. De lássuk a Katona előtti véleményeket. A híres Marsigli,²⁾ valamint Schönwisner határozottan római védműveknek tarták a bácskai sánczokat, sőt ez utóbbi azok építését Dio Cassiusnak egy adata alapján épen Marcus Aurelius császár korába helyezé. Wagner az u. n. nagy római sánczot nem védműnek, hanem egy, Pannoniából Dáciába vezető katonai utnak (via militaris) declarálta.³⁾ Katona mind-ezen vélemények ellenében csak azt hozta fel, hogy miután a régi írók a Tisza és Duna közötti védművekről egy szóval sem emlékeznek, tehát lehetetlen. hogy római eredetűek volnának.⁴⁾

Ujabban tudósaink közül főleg dr. Römer ur tette a bácskai sánczokat beható megfigyelése tárgyává, s kutatásainak eredménye — jőlehet egészen más alapon — az u. n. nagy római sánczra vonatkozólag adott igazat. A németországi természetbuvárok és orvosoknak 1876. évi gráci gyűlésén Römer ugyanis e sánczokról így nyilatkozott: „Azon földsánczok, melyek Apatin

1) Katona: Hist. Eccl. Coloc. I. 7—42.

2) Marsigli: Dan. Pann. Mys. II. 7.

3) Wagner: Hist. Leop. Mag II. 341.

4) Katona i. h.

vidékéről a Tisza és Duna partjaival csaknem párhuzamosan délfelé húzódnak és nagy római sánczoknak neveztetnek, a védműveknek semmi nemű jellegével nem bírnak, és így én inkább a kitörő vizek elleni töltéseknek, mintsem (római) védműveknek tartom; hogy ha azonban azok mégis hadi célokra szolgáló sánczok lennének, úgy bizonyára nem a rómaiak által emeltettek¹⁾

Rómer tekintélye mellett azok állításai, kik még folyton e sánczok romaisága mellett kardoskodnak, alig vehető számba. — Azok kedvéért azonban, kik előtt vélemény szempontjából nincs tekintély, legyen szabad egyet-mást megjegyezünk. A rómaiak tudvalevőleg több helyütt hagytak ránk általok emelt védműveket, mint Angliában a „vallum Hadriani“-t, Németországban a „limes Romanus“-t és Dobrudzában a „vallum Trajani“-t. Ezeknek tanulmányozása alapján Jähn berlini tanár egyik újabb művében közli a római védművek rajzait, melyekben a jellemző motivumot az egyenes irányu töltés s a bizonyos, meghatározott közönkinti négyszögű erőd képezik.²⁾ Ez az, amire Rómer fentebb idézett szavaiban hivatkozik. Ez azon jelleg, mely miután az u. n. kis római sáncznál (Ujvidéktől Földvárig) meg van, ennél fogva azt római eredetűnek, miután pedig a nagy

1) Tageblatt der 48-ten Versammlung deutscher Naturforscher und Aerzte in Graz. 1875. Nr. VII. S. 279.

2) M. Jähn: Atlas zur Gesch. des Kriegswesens. Taf. 21.

római sáncznál nincs meg, tehát azt nem római eredetűnek kell tartanunk. Hogy az Apatintól Ó-Becséig huzódó sánc nem római eredetű, még egyéb körülményekből is kitűnik. Nincsenek adataink s nem is valószínű, hogy a rómaiak a Dunát azon a részen, hol ma Baja és Zombor áll, átlépték volna. De katonai út sem lehetett, mert jellege attól teljesen elüt. Hivatkoznak azonban némelyek a Bácskában talált római téglákra, a sáncz vonalán előforduló érmekre s végre a Szabadkán levő római sirköre. Mindézek kétségkívül tagadhatlan nyomai a rómaiságnak, de korántsem döntő bizonyítékok arra nézve, hogy e nép az egész alsó Tisza-Dunaközön állandóan lakott volna. A bácsi téglák a Duna vagy az Ujvidék—T.-Földvár közötti sáncz vonaláról hozathattak valamely római castrum romjaiból a későbbi lakosok által a községi épületek felépítésére; az érmek pedig, melyek nemcsak a sánczok körül, hanem az egész Tisza-Dunaközön mindenütt találhatók, csak azt a befolyást mutatják, melyet a rómaiak a szomszéd barbár népekre az értékjelző dolgában is gyakoroltak. Nagyon is sok példa van arra, hogy a barbárok forgalmi eszközül a római pénzt elfogadták, sőt itt-ott utánózták is. Ami végre a szabadkai sirkövet illeti, tudomásunk szerint a Duna mentéről került oda.

A fentebbiek véleményünk szerint kelő bizonyítékul szolgálnak arra nézve, sem

hogy a bácskai hosszab sáncz nem római voltát tovább is bizonyíthatnunk kellene. Igaz, hogy a Tisza-Dunaköz őskori története még mindig oly labyrinth, melyben az uralkodó homály miatt eligazodni felette bajos. Csak római írók egy egy mécse világít be itt-ott; csak az általok e vidék viszonyainak jellemzéséül oda vetett pár száraz sor az egyedüli támpont, melyből kiindulva a két folyóköz hajdankorát legalább hozzávetőleg sejtethetjük. Így Strabon és Ptolemaios nyomán tudjuk, hogy e vidék legrégibb ismert lakói a kelták, majd pedig a sarmaták és jászok (jazyges) valának. A keresztény időszámítás első századának elején a rómaiak egész a Dunáig terjesztették birodalmuk határait, minek folytán a sarmata-jazygek közvetlen szomszédságába léptek. Megkétszereződött a szomszédság a kr. u. második század elejétől fogva, midőn Trajánus császár Daciát elfoglalta s a Tisza-Dunaköz-vidéke mint egy ék szerepelt a Tiszán és Dunán túli rómaiak között. A sarmata-jazyg nép rabló, nomád népség vala, mely nem igen tartá tiszteletben a római határokat, sőt úgy látszik sűrűn háborgatta azokat. A második századbéli írók, főleg Dio Cassiús, gyakori csatározásokról szólnak sőt ugyancsak ez írók adatai szerint egy-egy császár mint pl. Marcus Aurélius, ideje legnagyobb részét a Duna mellékei barbárok elleni háborúval kénytelen tölteni.

Schönwisner¹⁾ és ujabban Rónay²⁾ volt orsz. képviselő, Dio Cassiusnak egy — egyikök által sem idézett — adatára hivatkozva azt állíták, miszerint a sarmaták akkor, amidőn Marcus Aurelius által a Kr. u. 172 év telén megverettek, a császár parancsára a Dunától 76 stadiumra távozni kényszerültek; a rómaiak tehát ekkor a sarmaták által üresen hagyott területet a mai u. n. nagy római sánczczal övezték. Ez állítást azonban a hivatkozott író könyvéből korántsem lehet beigazolni. Dio Cassius a 172. évi ütközet elbeszélésénél egy szóval sem emlékezik meg arról, amit Schönwisner és utána Rónay állít s csak a 174. évi markoman háborúnál említi, hogy ezek (tehát nem a sarmaták), 38 (tehát nem 76) stadiumra köteleztettek a Dunától visszavonulni.³⁾ Van azonban Dio Cassiusnak egy más adata, melyre hivatkozni talán több szerencsével lehetett volna. Feljegyzé ugyanis a nevezett görög író, hogy midőn a császár Kr. u. 176-ban a keleten kitört lázadás folytán a sarmata-jazygekkel megbékélni kénytelen, egyéb feltételek között reábirtha azokat arra is, hogy a Dunától 76 stadiumra távozzanak.⁴⁾ Azonban hogyha a rómaiak akár ekkor, akár előbb sánczczal kerítették volna a sarmata-jazygek

1) Katonánál: Hist Eccl. Coloc. I. 38.

2) Bács-Bodrogh 1878. évf. 151.

3) Dionis Cass: Hist. Romana lib. LXXI. cap. 6 és 15.

4) U. o. lib. LXXI. cap. 19.

és markomannok által elhagyott területeket, úgy e sánczok nyomainak az egész közép Duna vonalán fenn kellene lenniök.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azok állításait sem, kik a bácskai sánczokban valamely avár „gyűrű”nek romjait vélik feltalálhatni. Maga dr. Rómer ur is adott már azon véleményének kifejezést, mely szerint az általa Somogyban és Tolnában felfedezett sánczok eme földművel összefüggé egészet képezhettek, sőt dr. Ortway ezeknek a Csörsz-árka, valamint a bihari, erdélyi és aradmegyei sánczokkal való összeköttetését a népvándorlás korában valószínűnek tartja.¹⁾ Mindezen állítások bizonyítása eleddig nem sikerült, s ha sikerülne, úgy ez által csak is a bácskai földművek barbárkori eredete igazolhatnák.

Avárkori „ring”nek (győr, gyűrű) a tiszta-dunaközi sáncz már építési modora és nagyságánál fogva sem válik be. Az avár nép gyűrűi, mint az egykori tudósításokból ismeretes, más módon s jóval kisebb alakban épültek. Radics zombori igazgató urnak, ki — mellesleg legyen mondva, — Bácska hajdanával is foglalkozik, azon megjegyzése tehát, mely szerint nagyon is nagy gyűrűvé növi ki magát e sáncz, ha teljesen kiegészítve képzeljük, kétségkívül alapos.²⁾

És most elérkeztünk azon ponthoz, a hol azon kérdésre kellene felelnünk, valjon

---

1) Arch. Értesítő 1875. évf. 257—268. l.

2) Ujvidék 1879. évf. 34. sz.

ha ama sánczok nem római, de nem is népvándorláskori eredetűek, tehát mely korban s mely nép által emeltettek? A historiai és régészeti apparatus a Tisza-Dunaköz multját illetőleg sokkal kisebb sem hogy a positiv igazságot könnyű szerrel ki lehetne mutatni. De az u. n. római sánczok egy figyelmen kívül hagyott saját-sága s egy eleddig kellőleg nem méltatott római író adatai nyomán talán sikerül azon homályon áthatni, mely ama földműnek eredetét és rendeltetését fűdi, s talán sikerül felismerni a nyomokat, melyek minket idővel biztosabb eredményre vezetendnek.

A sajáttság, melyről itt szólni kívánunk, kettős körülményben nyilvánul. Egyik mely szerint a sáncz észak ellen van fordítva, vagyis annak árka az egész vonalon az északi, a töltése pedig a déli oldalon létezik. A másik körülmény abban áll, hogy a sáncz a tulajdonképeni római vallumot mely Ujvidéktől T.-Fölvárig húzódik, két helyütt metszi, Ezekből mig egyrészt bizonyos, miszerint e sáncz csakis a Tisza-Dunaköz alsó felében lakó népet védhetett, más részt tagadhatlan, hogy a római vallumnál korábbi eredetű. Kellett tehát lenni egy oly néptöredéknek, mely az alsó Duna és Tisza vidékét lakta s mely szükségesnek tartá a védekezést északi szomszédai ellen. E néptöredék teljesen a folyókra támaszkodhatott s az azok által öntözött területeken nomád életet élt.

Ha a ránk maradt írók adatait vizsgáljuk, egészben véve csak az antiochiai Ammianus Marcellinus az, aki feltevésünk alapos voltát igazolni képes. Művének tizenhetedik könyvében Constantius római császárnak a sarmata-jazygek és kvadok elleni (Kr. u. 358—359. évi) háborúját adván elő, egyuttal a sarmaták viszonyait is festi.¹⁾ Tőle tudjuk, hogy eme, a Tisza-Dunaközön lakó nép a IV-ik század közepe táján két ellenséges táborra oszlott, t. i. a szolgák (servi) és szabadok (urak, domini) táborára, mint ő azokat nevezi. Azt mondja ugyanis, hogy a sarmaták egy része meg-unván úrainak zsarnokoskodását, azok ellen felkelt s tőlük elválva azon vidékre vonult hol a Tisza a Dunába szakad.²⁾ Ammianus nem említi, de kétségtelen, hogy az alattvalóik egy jó részétől megfosztott sarmaták tettek kísérletet az engedetlen néptöredék meghódoltatására, sőt bizonyára a két fél között hevesebb harczok is folytak. Legalább történeti tény, hogy az ellenségeskedés köztük Kr. u. 358-ban, midőn Constantius a szolgálta sarmaták ellen indul, még mindig oly nagy, hogy a már előbb meghódolt felsőbb vidéki „szabadok“ a császárnak önként felajánlák e „szolgák“ leverésére karjaikat.³⁾ Ily körülmények közt könnyen feltehető, hogy az u. n. szolgálta

1) Amm. Marcell: Rerum Gestarum libri I. 138—142

2) U. o.

3) Amm. Marcel: lib. XVII. cap. 13.

sarmaták, kiknek neve alatt bizonyára valamely, a tulajdonképeni sarmaták által meghódított s azok igájától magát megszabadított néptöredék rejlik, — ezen korban saját védelmőkre emelték a bácskai hosszú sánczot. Ammianus nem tesz említést arról hogy a szolga sarmaták saját védelmőkre erőműveket is emeltek volna, de előadásában ezt mintegy sejteti, midőn azok stratégiailag biztos és erős helyzetéről szól.

Tekintve a római író ez adatait; tekintve továbbá azon rendeltetést, melynek az Apatin-Ó-Becse közötti sáncz egykor megfeleltetett; tekintve végre azon körülményt, hogy a sarmata-jazygek kora óta egy nép érdekében sem állhatott az alsó Tisza szögletébe zárkozni: mindezek alapján kétség alig férhet ahhoz, miszerint a kérdéses földmű csakugyan a sarmataktól ered. Jól tudjuk azonban, hogy a naponkint nagyobb és nagyobb tért hódító régészeti buvárlat feladata lesz e kérdés végérvényes megoldása; mert az írók adatai csak a helyszíni vizsgálatok folytán napfényre került emlékek által nyerhetnek kellő hitelesítést.

B) Halmok.

Vármegyénk különben egyenletes síkját számtalan kisebb-nagyobb magaslat szakítja meg, melyek már a régi oklevelekben is gyakran említettnek, a nép által pedig rendszerint táborhelyeknek, határhalmoknak

vagy török korbeli őrhelyeknek tartatnak. E meggyőződésében sokáig nem zavarta meg a népet azon körülmény sem, mely szerint e magaslatok aljában olykor szántás vagy ásás közben egyes tárgyakat, érmeket vagy edényeket találtak, mert ez korántsem az illető magaslatok eredetének, és rendeltetésének fürkészésére, hanem csak bizonyos rejtve vélt kincsek keresésére ösztönözte őket. A kincskeresés, ha már ma nem is, de a múltban, fájdalom, elannyira napirenden volt, hogy annak következtében hazánk legbecsesebb régészeti emlékei avatatlan kezek által feldulattak s kizsákmányoltattak még mielőtt tudományos szempontból szemügyre vétettek volna. Mindazáltal még ma is számtalan magaslat, úgynevezett kun-halom áll vármegyénk tágas térein, s számtalan tumulus szegélyezi főleg az alsó Tisza partját. E halmok az egykor e vidéken élt barbár népek temetkező helyei, s így rejtekei számtalan oly régészetileg becses tárgynak, melyek egy-egy rég elpusztult nép multjára s kulturai fejlettségére vannak hivatva fényt deríteni. Hazánk területén eddig már számtalan halom lett tudományosan megvizsgálva, számtalan leletlőn összeszedve, mindez azonban fölötte csekély ahhoz képest, amit a művelt nyugat e téren is felmutathat. A régészeti emlékek iránti érzék ébredése és a szakszerű kutatások általánosítása nálunk is mindinkább nagyobb tért hódít, és így van remény,

hogy parlagon heverő emlékeink hovatovább értékesítettetni fognak a tudomány számára.

Vármegyénk területén a halmok tudományos vizsgálata körül eddig még kevés történt ugyan, de a ma már élénk virágzásnak indult megyei történelmi társulat, hisszük, e téren is teljesíteni fogja feladatát. A számtalan halom közül, melyek vidékünkön találhatók, eddig csupán a vaskuti és a zentai halmok vétettek szakszerű vizsgálat alá, miért is itt csupán ezeket ismeretjük bővebben. Van azonban e megye területén az itt ismertetendő tumulusokon kívül számos oly halom, mely úgy méret, mint jelleg dolgában bármely vidék monumentális őskori emlékeivel vetekszik. Itt csupán a tiszaföldvári u. n. csont-halmot, az Apatin melletti (mintegy 40—50 tumusból álló) halomcsoportozatot, az ókanizsai Fehérek-halmát s végre a tudós régészünk, Henszlmann által megfigyelt bácsi halmokat említjük, mint olyanokat, melyek a szakszerű buvárlatot első sorban megérdemlenék.

A vaskuti halmok.

Vaskút körül, a községtől nem nagy távolra, mintegy 11 halom van, melyekre a figyelmet először Czirfusz ur hívta fel. Ide vonatkozó hírlapi közleményei folytán a szakkörök figyelme is Vaskut felé fordult, sőt az Akadémia dr. Szabó jeles geologu-

sunkat a kérdéses halmok megvizsgálására le is küldé. Szabó helyszíni szemléje után e halmokat geológiai formációknak nyilvánítá, mire Czirfusz tanár és Dregán megyei esküdt gyűjtés útján a kellő költségeket beszerезvén, felkérték az Akadémia archaeológiai bizottságát, küldene ki valakit az általok rendezendő ásatáshoz. Így jött le Rómer, kinek jelenlétében 1868. jun. 12. 13. és 15-én összesen négy halom ásatott fel, mely ásatás eredményéről a következő hiteles jegyzőkönyv szól:

„Jegyzőkönyv. Felvétetett 1868. évi junius hó 12. folytatólag 13. és 15-én Vaskuton, Bács megyében a halmok ásatása alkalmával. Jelen voltak az alólirottak. A tudományyal foglalkozó egyének közt évek óta vita-tárgya, hogy minő körülmények közt jöhettek létre a vaskuti halmok és hogy mi rejlik azok belsejében? Megállapodás nem jöhetett létre, mert némelyek hunn vagy kun halmoknak, mások ellenben — mint dr. Szabó József ur — geológiai formációnak tartották.

A kétely elosztatása tekintetében Dregán Péter m. esküdt ur alulírtakat a halmok ásatására felszólítván, a terv egyhangulag elfogadtatott és az ásatást a bizottmány saját és részvényesei segélyével a fentírt napokban megkezdette s a következőket tapasztalta, hogy

Vaskut község tégláégető kemencéjéhez közel álló kisebb csoportozatban két halom,

melynek egyike az országuttól 260 lépésnyire fekszik s melyet Vaskut értelmes előljárósága, a másikat pedig alulírtak 16 napszamos által ásattak, részben kevert, részben pedig sárga agyagból áll. Továbbá mindkettőben itt-ott kevesebb csont, sőt az utóbbinál 1 ölnyire urna darabok is találtak, két öl mélységben a falu által kiásott halomban egy üreg szája nyílt meg, melybe azonnal nyolcz ember bemehetett és három gyertyafény mellett bizton kivehette, hogy a halom gyomrában több oldalról nyílások mutatkoznak. A fő üreg még két napi ásás által tágíttatott ugyan, de minthogy a működést oldalról, s nem felülről lefelé intézték, a munkások a beomlástól tartva minden nagyobb eredmény nélkül eltávoztak. Ellenben minthogy a bizottmány által, különösen Pap Zsigmond mérnök ur terve nyomán, a társhalomnál az ásatás úgy intéztetett, hogy a halom fél öl szélességben keresztül vágassék, ott azonnal több eredmény mutatkozott, mert ugyanis az itt is meglevő üreg alatt öt öl mélységben a halom kellő közepén emberi csontok, S-hez és fogashoz hasonló igen erős, de már átrozsdásodott vas eszközök találtak.

Ezen csoportozattól 1000 lépésnyire van egy másik halomcsoportozat, mely a várnégyszeggel kilencz halmot képez. Ezen csoportozat minden tekintetben érdekesb az előbbinél, de mivel a halmok közt kalászos

vetemény terül el, azért itt is a bizottmány jelenleg csak két halmot ásatott, illetőleg vágatott át. E két halom nagysága és alakja teljesen egyforma, de benne a földréteg igen különbözik. Ugyanis az országúthoz mintegy 800 lépésnyire fekvő halom nagy részben azonos a körüle elterjedt földtalajjal, a másik azonban a várnégyszeg földjéhez hasonló. Átaljában pedig itt úgy, mint a többiben 1—2 öl nyire szinte kisebb csont darabok találtattak, majd pedig egy nagyobb szeghez hasonló bronz darab. Kéthárom öl mélységben mindkettőnél üreg és egy dombon alagut fedeztetett fel. Az alagut alatt mindkét halom alján mintegy 4—5 öl mélységben már egy egész emberi csontváz, S-hez és fogashoz hasonló vasdarabok s elkorhadt fa maradványok találtattak. Ezekből következtetve, majdnem kétségtelen; 1-ször, hogy a halmok létüket nem geologiai formciónak köszönik; 2-szor, hogy a felásott halmok mindegyike egyetlen egy nevezetes ember feje fölé hánnyatott, azonban mikor? ki által? mily körülmények közt? ennek megfejtése a régiség-s történet buvárainak hagyatott fenn. — Kelt“ . . stb.¹⁾

Rómer a vaskuti halmokat sajátoságos jellegöknél fogva kemencze-siroknak (*sépulture en forme de four*) nevezte el s a jelenlétében (jun. 14-én) felásott és a déli halomesoportozathoz tartozó egyik halomról

¹⁾ Bács-Bodrogh 1879. évf. 91—93.

így nyilatkozik: „A félkör alaku átmetszés melyet azon eszközöltünk, látni engedé a kiégetett belső ürt, és bizonyos mennyiségű égetett anyagot, nem különben egy rudakból álló rácsozatot, mely a kemencze szerkezetéhez tartozott; a halom alapja sárga agyagból való volt, közepe kandallóhoz hasonlított, amelynek alján még észre lehetett venni egy csontváz maradványait, mely keletről nyugatnak feküdt. Lábainál gereblye alakú kapcsok voltak, melyek valószínűleg a koporsó deszkáit tartották össze, mert még lehetett ott egyes fa rostokat látni, továbbá mint Gesztréden, némely S alaku hegyes vasakat a deszkák összeszorítására. A kemencze nem volt a halom aljában, mely valószínűleg igen nedvesnek találtatott, hanem három méternyi mélységre a halom csucsától; ásás közben észrevettük, hogy a déli oldalon egy mintegy egy méternyi széles emelvénny állott, telve hamuval és földdel. Ez volt azon eszköz, amelyen azon holttesteket hozták, melyeknek deszkából készült koporsója valószínűleg vasak által volt összekötve és megerősítve. Mint-hogy a halomban sem edényeket, sem fegyvereket nem találtunk, igen valószínű, hogy ezen halom már fel volt törve, nem hagytak ott mást mint rozsdás és értéknélküli vasakat.“¹⁾

A nemzeti muzeum régiségtárában szemlélhetők azok a vas darabok és eszköz

¹⁾ Dr. F. Fr. Römer : Résultats généraux etc. 133- 134.

maradványok, melyek a vaskuti halmokból előkerültek s melyek egyedül lennének hivatalva e halmok eredetére és korára némi világot vetni. A Czirfusz, Dregán és Römer által felásott halmok, mint a fentebb előadottakból kitetszik, egészen egyező jellegűek s így bizonyára rokon eredetűek is valának; sőt bizonyosra vehető, hogy a még fel nem ásott s meg nem vizsgált halmokkal együtt valamely népvándorláskori néptörzs jelesebbjeinek sirjait képezik. A vasnak jelenléte egész határozottan mutatja, hogy e halmok korát a népvándorlás koránál sokkal előbbre nem tehetjük; sőt a halom ürnek kiégetése, — mely által bizonyára annak szilárddá tételét kívánták elérni s az által a más vidékeken ily síroknál alkalmazott köveket pótolták, — szintén csak arra mutat, hogy itt népvándorláskori lelettel van dolgunk. Másrészt azonban megnehezíti e halmok eredetének és korának megfejtését azon kettős körülmény, hogy ily kemencze alaku halmok hazánkban eddig még fel nem fedeztettek és hogy a holttetemek mellett specialis tárgyak nem találtattak. Mindenesetre kívánatos lenne Vaskutnak többi halmait is szakszerű vizsgálat alá venni, hogy az azokból netalán előkerülő leletek alapján többé-kevésbé sikerülne elosztatni ama homályt, mely az ősi idők e tisztos és figyelemre méltó emlékeinek eredetét fedi.

A zentai halmok.

Zenta város határában számos halom létezik, melyek egy része a külső határ különböző részein elszórva szemlélhető, más része pedig az u. n. oromparti magaslaton, mint az egykori Tisza meder nyugati partján észak-déli irányban, egymáshoz meglehetősen közel húzódnak el. Ezen halmok közül eleddig egy sem lett szakszerűen megvizsgálva, bár többön különböző időkből eredő ásatás nyomai észlelhetők. Vannak végre az előbbieknél jóval kisebb méretű halmok az úgy nevezett belső földeken, melyek, tekintve a talajt, minden valószínűség szerint későbbi eredetűek. Azon sik ugyanis, melyen e halmok emelkednek, egykor a folyó medrét, később pedig árterét képezte s így még akkor sem szolgálhatott népek tanyájául, midőn az oromparton tul eső magas fensik rég emberlakta telepekkel volt borítva.

A belső földek halmai közül ez ideig kettő lett e sorok írója által megvizsgálva. E két tumulus egyike „bátkai halom“, másika „kis halom“ név alatt ismeretes. A bátkai halom a várostól déli irányban, mintegy félórányi távolra, közvetlen a Tisza mellett fekszik. Szabad téren áll s csak déli oldala esik szántás alá. Midőn 1882. évi aug. hó utólján ásatásunkat eszközöltük, e halom már korántsem volt ép állapotban. Első bolygatói kétségkívül kincskeresők valának. Hagyomány után tudjuk, hogy már a

harminczas években meglehetősen sensatiót keltett az a hír, hogy e halomban bizonyos kincskeresők által egy ezüst koporsó találtatott volna, mely hír utóbb a megyei fennhatóság tudomására jutván, a tényáladék kiderítése és a netaláni leletnek megmentése céljából hivatalos investigatio tartatott. A vizsgálat természetesen a hír alaptalanságát deríté ki, de maga a körülmény, hogy ily hír szárnyalhatott, mutatja, miszerint e halom kincskeresők kutatási vágyának tárgyát képezte s benne olykor némi leletek is kétségkívül találtattak. A halom pusztulásának újabb fázisát az a körülmény idézte elő, hogy a közelmúltban a városi hatóság által abba verem ásatott s egy ideig a tumulus mint verem használtatott. Hogy e sirhalomnak ily profán célra történt átalakítása alkalmával leletek találtattak-e, s hogy a halom belseje mily szerkezetű s mily tartalmú lehetett, nem tudjuk, bár valószínűnek kell tartanunk, hogy egyes tárgyak ez alkalommal napfényre kerültek. Nem kevésbé rongáltatott meg e halom végre 1873-ban, amidőn bizonyos töltésezési munkálatokra annak északi fele el lett hordva. A munkát végző egyének állításai szerint ez alkalommal számos csontváz, edényt és más egyéb tárgyakat találtak, de azok összegyűjtésére gond nem fordított. A halmot ért megrongáltatásokról előzőleg biztos tudomással bírván, megfigyelés alá nem ama már csaknem egészen destrualt

halom-testet, hanem annak keleti lejtőjét vettük, melyről még okunk volt hinni, hogy emberi kéz által fel nem dulatott. Ásatásunk csakhamar eredményre vezetett. A halom keleti oldalát sirok borítják s e sirokban mintegy 8-10 csontvázra bukkantunk, melyek hosszában kinyújtva, jó dispositióban s arcczal keletnek fordulva feküdtek. A halottak fejénél olykor pedig lábánál rendszerint megtaláltuk az ősi sirokat jellemző cserép edényeket, melyek kisebb nagyobb alakúak és legnagyobb részt korongon készültek.

Nem napon szárított, hanem gondosan kiégetett csuprok ezek, mázzal ellátva azonban csupán egy volt közöttük. Daczára a leggondosbb figyelemnek, a sirokban fegyvereket, ékszereket, érmekeket vagy más tárgyakat lelnünk nem sikerült. Koporsónak semmi nyomát nem észleltük, az ásó által felhányt égetett földrögök azonban nyilván mutatták, hogy e sirok belseje tapasztva és kiégetve volt. Ami a csont-vázakat illeti, ezek között felnőttek s gyermekekéi vegyest találtattak. A koponyák ép állapotban voltak, de a levegő hatása folytán — a gondos figyelem daczára — mind összetörtek. A fejek alkata a szabályos brachykephal-orthognath alakzatot mutatta; a fogak épek s itt-ott a fiatalabbaknál szokatlanul vékonyak és hegyeseknek mutatkoztak. Meg kell még emlitenünk, hogy a sirok feletti földrétegben egy sárból készült s jól kiégetett

örlőkő alsó részét találtuk,¹⁾ mely ha a halommal egykoru, ugy kétségkívül azt bizonyítja, hogy e sirok lakói földmiveléssel is foglalkoztak.

Felettébb sajnálatos, hogy a bátkai halom sirjaiban oly leletek nem találtattak, melyekből azoknak korára, vagy a halottak faji eredetére csak hozzávetőleg is következtetést vonni lehetne. Ha fel nem tételezzük, hogy e sirok valaha szintén kiraboltattak, — bár erre a csontvázak helyzete nem enged következtetni, — ugy azt kell hinnünk, hogy a bátkahalmi sirok lakói valamely szegényebb nomád nép ivadékaivalának, kik — mint a csontok nagymérvű törékenységből könnyen következtethető, — legalább is a népvándorlás korát megelőző századokban lakták e vidéket.

A másik tumulus, melyet a zentai határban vizsgálat alá vettünk, az u. n. kis-halom. A várostól délnyugati irányban, a Tisza folyó és az u. n. oromparti magaslatok közt elterülő tágas sikon több apró s a folytonos szántás következtében meglehetősen lapos halom észlelhető, amelyek között a kis-halom (a hasonnevű dűlőben) a városhoz legközelebb, körülbelül egy kilométernyi távolra fekszik. A halom régebbi és jelenlegi tulajdonosai egyaránt tapasztalták, hogy szántás alkalmával az ekevas nem egy darab edényt, csontot s

---

¹⁾ A bátkai halomban felt tárgyak e sorok írójának gyűjteményében őriztetnek.

más egyéb anyagot hoz felszínre, mely körülmény azonban nem gátolta az itteni közvéleményt abban, hogy e halmot továbbra is ne a savoyai Eugen herczeg által 1697-ben vívott nagy csatában elesett és eltemetett hősök sirhalmául tekintse. Részünkről rég meg voltunk győződve e nézet alaptalanságáról s épen azért várva vártuk az alkalmat, midőn a kérdéses halmon próbaásatást eszközölhetünk. Vágyunk 1885. év márc. havában végre teljesült.

Minthogy a halom keleti oldalát a dűlőút szeli át, ásatásunkat e részen nem kezdhettük s így kutatásunk egyelőre az északi részre irányult. Aránylag rövid idő alatt nem kevesebb, mint nyolcz sirt nyitottak fel ásóink, melyekben kisebb-nagyobb méretű csontvázakra akadtunk. E csontvázak meglehetősen jó helyzetben, ép tagokkal nyugodtak, még pedig egymáshoz igen közel. A holttestek közelsége s az a körülmény, hogy a sirokban szokásos őskori emlékekre, mint pl. edények, fegyverek- és ékszerekre nem akadtunk, továbbá, hogy a halom az 1697. évi nagy csata alkalmából itt történt táborozás vonalán belül esik: első pillanatra valóban azon gondolatot keltik, hogy e hantok a csatában elesettek hamvait fedik. Azonban a csontok törékenysége, a holttestemek mérete és fekvése az ellenkezőről győznek meg.

A zentai kis-halom kétségkívül egyike a Tisza-Duna közén található ama számtalan

halmoknak, melyek e vidék történet előtti, vagy legalább is hajdankori lakosai által temetkezési helyek gyanánt emeltettek, s így néma jelei azon ős időnek, melyről írott emlékek felvilágosítást nem nyújtanak. Hogy e halom őskori emlék, mutatja nemcsak a csontvázak színe, törékenységi foka és a koponyák jellege, hanem azon körülmény is, hogy az eltemetett egyének között gyermekek és felnőttek vegyest fordulnak elő. De e mellett bizonyít végre az is, hogy a halottak kétségkívül ülő helyzetben lettek eltemetve. Az ilyeneknél a koponya a felső lábszárakra esve találtatott. A sirokbán tapasztásnak jeleit csak itt-ott lehetett észrevenni, eszközök- és a szokásos agyag edényekre pedig ásóink nem akadtak s így egyelőre még távol állunk attól, hogy a halom korát, vagy az eltemetett egyének faji jellegét csak hozzávetőleg is meghatározhassuk.¹⁾

C) Pogány várak.

Pogány várak (camps barbares fortifiés) nevezet alá a régészek azon kisebb-nagyobb földerődítményeket, u. n. földvárakat sorolják, melyek a római erődtési rendszer jellegét nélkülözik s minden valószínűség szerint valamely barbár nép által építtettek. A pogány várak főleg az al-

¹⁾ Dudás Gy.: A zentai kishalomról. Arch. Értesítő 1885. évf. 128. l.

föld rónáin gyakoriak, s ezek között főleg az avár népnek tulajdonított u. n. gyűrű-sánczok (györök, karámok) érdemelnek kiváló figyelmet.

Vármegyénk területén ily avárkori földműveket eddig még nem sikerült felfedezhetni, bár valószínű, hogy az ez irányban megindítandó kutatás nem lesz eredménytelen. Egykoru és közelkoru írók nyomán bizonyos, hogy az avárok a Tisza-Dunaköz tágas téreit s így vármegyénk területét is megszállva tarták; ennél fogva bizonyára itt is voltak oly erődjeik, melyeneket az ország különböző vidékein, legujabban pedig Arad megyében fedeztek fel.¹⁾

Ezen avárkori erődök vármegyénk területén való nyomozása és felkutatása a mindinkább terjedő régészeti kutatások feladata leend s most itt csupán azon pogány várakat ismertetjük, melyek eddig már ilyenekül ismertetnek vagy a multban ismertettek. Ezek egyike a vaskúti erőd, melyről először Rómer ur tett említést. E földmű igen sajátságos és nem tartozik a közönséges alföldi pogányvárak közé, mert halmok között épült csonka kúp alaku földmű, melyek felső része szolgált az őrség tanyájául. A kupalaku erőd meglehetősen magasan emelkedik ki a föld színe felett s úgy látszik inkább valamely nagyobb, sánczokkal övezett földmű központját vagy őrtornyát, sem-

---

¹⁾ Dr. Márki S: Szentannai avár ring. Arch. Ért. 1883. 112.

mint egy magában és önnáló erődöt képezett. E pogányvár átkutatva eleddig nem lett s így semmi határozott adataink nincsenek, melyek alapján rendeltetését magyarázni tudnók. Maga Rómer is csak egyszerűen felemlíti annélkül hogy arról bővebben szólna.¹⁾

Hogy vármegyénk régészeti emlékek dolgában valaha jobban állhatott, mint mai napság, erről egy más, ma már ismeretlen pogányvár tanuskodik. Ez erőd Ó-Kanizsától észak-nyugatra, a Körös érnek a Tiszával való egyesülésénél létezett s azt először Marsigli ismertette.²⁾ Marsigli mint tüzérségi tábornok 1694-ben a Bácskaságon táborozó birodalmi hadban tartózkodott és szabad idejét a vidék tanulmányozására fordítá. A tanulmányai között fedezte fel az Ó-Kanizsa feletti földművet, melyet ő Feudvár-nak keresztelt. E név által a tudós gróf kétségkívül csak a földmű jellegét akarta jelölni, minthogy azt egy földsánczokkal övezett erődnek találta. „Földből épült erősség ez — írja — Kanizsa határában a Tisza innenső partján; észak felől a Körös-ér övezi. Alakja hosszas négyszög, melynek hosszabb oldala 600, rövidebb oldala pedig 300 lábat tesz ki.“ Szerinte e földmű római eredetű s valószínűleg e helynél volt valamely átjárója a Tiszán a ró-

¹⁾ Rómer: Res. gen. 89. l.

²⁾ Legujabban e sorok írója hívta fel ez emlékre a figyelmet. „Bácska“ 1884. évf. 91. sz.

mai seregeknek. Valószínűnek tartja pedig ezt Marsigli annál inkább, mert az Aranka mentén egész a Marosig szintén talált erődök maradványaira. De ebben erősíté meg őt azon körülmény is, hogy a Dunától kiinduló nagy sáncz egész idáig terjed.¹⁾

Az ördögárokra vonatkozólag fentebb előadottakból önként következik, hogy mi a Feudvár erődöt római eredetűnek nem tarthatjuk. Marsigli maga említi, hogy az erőd közepét megásatván, ott edényekre (urnákra) talált, melyeknek rajzát is közzé tette. Ez edények nem római készítmények, hanem stylus és technikára nézve egyaránt barbár analogiákra utalnak. Ha csak azt fel nem tesszük, hogy e földművet a Tiszán is közlekedve rómaiak egykor a folyó jobb partjának és a hajózásnak biztosítására, ideiglenes őrhelyül építették s az edények csak egy később e tájon megtelepült bárbar nép által helyeztettek oda, — másként megoldani e kérdést aligha lehet. Hogyha azonban a Feudvár maradványai ma még fellelhetők lennének, egy újabb s behatóbb vizsgálat által bizonyára határozottabb tudomást szerezhethénk e földmű eredete és rendeltetéséről.

---

1) Marsigli: Danub. Pann. Mys II. 57. — A tudós buvár által rajzolt térképen e sáncz nincs egész a Kőrös-érig meghuzva, hanem Ó-Becse környékén van megszakítva. Valószínűnek kell tehát tartanunk, hogy e térkép adatai már előbb megállapítottak és vázlatban talán le is rajzoltattak, mintsem a sáncznak a Kőrös-érig való terjedéséről szerző meggyőződött volna.

D) Östelepek. Urna-sirok és sirmezők.

A barbár népek ős tanyái és telepei ujabban szintén alapos tanulmány tárgyát képezik, és méltán. A sirokon kívül ezen telepek azok, melyeken legtöbb emlék található, minthogy ezekben rendszerint a táplálékul szolgált czikkek konyhahulladéakai, házi eszközök, edények, tűzpadok, sőt olykor fegyverek is találatnak, melyek vagy véletlenül, vagy egy nem várt ellenséges támadás előli gyors visszavonulás, vagy épen az illető telep feldúlása alkalmával jutottak a föld mélyébe. Vármegyénk területén, bár számtalan telep nyomait ismerjük, ez irányban szakszerű kutatás még sehol sem történt. Pedig főleg a folyók (Tisza, Duna) mentében, a terjedelmes rétségekben a tószegi és szeged-óthalmi telepekhez hasonlók bizonyára szintén léteznek. A rétségekben létező u. n. hátak többnyire ily östelepek maradványai. Ujabban Zentán az u. n. „nagy-hát“at s a csókai réten levő „Kremenyák“ nevű magaslatot tettük megfigyelésünk tárgyává s bár még ásatásokat itt nem eszközölhattünk, ezeket a tószegi teleppel többé-kevésbé azonos jellegűeknek találtuk. Megyénkben főleg a völgyek partjain, a halmok környékén és réteken található e telepek, de minthogy felkutatásukra még eddig semmi gond nem fordított, azoknak ismertetésével itt nem foglalkozhatunk.

Az ősnépek által alkotott halmokon és őstelepeken kívül kiváló figyelmet az urna-sirok és sirmezők érdemelnek. Más és pedig minden valószínűség szerint a kelta nép volt az, mely a halottak elégetését s kisebb nagyobb edényekben való eltemetését hozta divatba a hajdankorban.¹⁾ Urna-sirok vidékünkön is nagy számmal fordulnak elő, legtöbbször a magas fensíkokon és partokon. Az edények méretei különbözők, kékesre vagy egészen feketére égetve, vastag falazattal, fedővel vagy anélkül találhatók. Az edény belsejében hamuval kevert földet találhatni rendszerint, eszközök vagy fegyverek sem azokban, sem azok mellett nálunk eddig még nem fordultak elő. Nevezetesebb lelhelyek e vidéken: 1) a zentai tornyosi pusztá, honnan már több példány került a n. muzeumba; 2) a karavukovai határban több izben, csoportosan találtattak hamvvedrek s ezek egy része szintén muzeumba került,²⁾ miért is Rómer az általa szerkesztett őstörténeti térképen e helyet, mint urna-sirok lelhelyét, külön meg is jelöli;³⁾ 3) Baja környékén, a szereplyei földeken szintén fordultak elő egyes urna-sir leletek, melyekből bizonyos, hogy a további kutatások e helyen is eredményre vezetnének;⁴⁾ végre, mint annak idején ér-

---

1) Fr. v. Sacken: Leitfaden zur Kunde des Leidnischen Alterthumes 119—132. l.

2) Arch. Közlemények. IV. 167.

3) Carte préhist de Hongrie.

4) Rómer: Res. gen. 162. l.

tesültünk, a megyénket átszelő pest-zimonyi vasut építése alkalmával szintén sok urna került felszínre, ezek sorsáról azonban tudomást nem nyertünk.

Eltemetni a halottakat égetetlenül és sirmezőkön, ez szintén egyik szokása volt a régi kornak. A hazánkbeli sirmezők, — melyek közül a Keszthelyi ma már európai jelentőségűnek bizonyult,¹⁾ — többnyire a népvándorlás korából valók és így az itt ama korban kóborló népek hátrahagyott emlékeiül tekintendők. Megyénkben a sirmezők eleddig még szakszerűleg nem kutattattak, de a véletlen útján kerültek már egyes leletek több helyütt napfényre, melyekből világos, hogy sirmezők dolgában vidékünk épen nem szegény. A véletlenül napfényre került leletek annál fontosabbak, mert ezek biztos jelei és mutatói azon területeknek, melyek felkutatása biztos eredményre fogna vezetni. Ily sirmezői leletek fordultak elő: 1) Ó-Becsén, hol 1861-ben az ördögárok közelében egy emberi csontváz két gyöngyfüzérrel, egy fekete csuporral s apró réz lemezek maradványaival találtatott;²⁾ 2) Cservenka határából ismerünk egy sirleletet cserép edénnyel;³⁾ 3) a vaskut-rigyiczai határban csontvázak mellett összesen 10 darab cserépedényt és némi

---

1) Pulszky F.: Lipp V. A keszthelyi sirmezők cz. művének ismertetése: Arch. Ért. 1885. 40. 1.

2) Arch. Közl. II. 309.

3) Arch. Közl. III. 172.

kőtöredéket találtak;¹⁾ 4) a bajsai határban egy sirmezői leletnél csontváz és egy rövid szűk nyaku, virág alaku fejjel s oldalán két pár kerek lyukkal ellátott cserépedény került felszínre;²⁾ 5) Zentáról már régebben került a n. muzeumba egy sirleletből egy bő nyilásu, szűk fenekű cserépedény, mely öble körül csontokkal van ékesítve s így a sirmezői edény leletek szebb példányaihoz tartozik;³⁾ Zentán ujabban, bár szintén csak véletlenül, egyéb sirmezői leletek is kerültek napfényre. A folyó évben ugyanis a csárdai műút építése alkalmával az ezen ut vonalán lévő térség felásatván, a földszínétől alig $\frac{3}{4}$ méternyi mélységben azon a tájon, hol a csésztoi kanyarulat kezdődik, számos sirra akadtak. A sírok mindegyikében kisebb-nagyobb cserépedényt s más tárgyakat is találtak, a melyek conserválására azonban gond csak részben fordítottatott. Csupán a műút építési felügyelőtől nyert szóbeli értesülés után tudjuk, hogy fegyverek e sírokban nem találtattak s csakis egy bronz karperecz és egy valószínűleg szintén bronzból készült tekercs fordult elő, de a munkások által ezek is széttörttek. Az agyagedények a közs. gymnasium muzeumába kerültek. 6) Hasonló sirmezői leletek Pusztá-Pékla határában, az ottani öntöző csatorna ásása

---

1) Arch. Közl. II. 301.

2) Arch. Közl. VII. 182.

3) Arch. Közl. VII. 198.

alkalmával találtattak. E lelettel, melyre alább még lesz alkalmunk visszatérni, napfényre került a többi közt egy fekete bögre két darab égetett földtapasz, egy durva vas zabola, egy finomabb zabola, egy széles lópatkó, egy vas sarkantyú és négy darab emberi csontváz egy-egy agyagedény kíséretében. E leletek a temesvári Múzeum-egylet gyűjteményében őriztetnek.¹⁾ — 7) Végre Roglaticza pusztán szintén fedezett fel a többi közt egy sirlelet, mely csontvázból és egy hamuval telt edényből állott. Beszolgáltatott a n. muzeumba.²⁾

E) Kő, csont, réz, bronz és vas tárgyak.

Halmok-, sirmezők-, őstelepek- s egyéb helyeken mindenütt ezen anyagok valamelyikéből készült tárgyakra találunk. E tárgyak rendszerint korra nézve igen különbözők, sőt az eddigi régészeti buvárlatok azt igazolták, hogy az ember értelmi és társadalmi fejlődésében a kő, bronz (réz) és vas külön-külön álló terjedelmes korszakot képvisel. Ebből azonban még nem következik, hogy ha valamely helyen kő eszközt találunk, azt a bronz vagy réz eszköznél okvetlen régebbinek tartsuk és így e különböző anyagokból készült tárgyakat egészen különböző idők emlékeinek tekintsük, mert a tapasztalat azt bizonyítja, hogy

¹⁾ Tört. Rég. Értesítő. 1879. évf. 80--81. l.

²⁾ Arch. Ért. 1877. 95.

a legtöbb helyen e különböző anyagu eszközök egy és ugyanazon korban is egyaránt használatban voltak.¹⁾ A kő és csont eszközök például vegyesen találhatnának igen gyakran réz vagy bronz eszközökkel is, miből világos, hogy az ércanyag feldolgozása után a kőnek és csontnak használata nem ment ki azonnal divatból.²⁾ Másrészt ma már az is bizonyos, hogy egyes vidékeken lakó népek még akkor is kő és csont eszközökkel éltek, midőn másutt már az érc feldolgozása ismeretes volt, miből viszont az következik, hogy az érceszközök előállításának ismerete csak fokozatosan és lassan vált általánossá. A kő, bronz és vas culturának korszerint szokásos megkülönböztetése tehát csak általánosságban állhat, mert bármely vidék emlékeit tekintjük az ezen anyagokból készült eszközök nem mindig képviselnek egymástól különböző, vagy messze eső kort.³⁾

Vármegyénkben kőeszközök — az egy Zentát kivéve — napfényre eddig csak szórványosan kerültek felszínre s ezek is, mint érték nélküli tárgyak, figyelmen kívül

---

¹⁾ Hogy pl. a kő használata hadi eszközökre mily sokáig divatban maradt, bizonyítja azon körülmény, hogy kő fegyvereket Németországban a Kr. u. 6—7, Irlandban a 8—9. századig, Angliában a hastingi csatáig (1066.), Scocziában a 13. Csehországban pedig egész a 15-ik századig használták. (l. Rougemont: Die Bronzezeit etc. Übersetzt von A. Kerl. 153. l.)

²⁾ F. Rougemont: i. m. 153. l.

³⁾ Pulszky F: Bevezetés S. J. Lubbok: Tört. előtti idők cz. művének magyar kiadásához. 18. l.

hagyattak. Zentán az u. n. alsóhegyi szőlőkben csiszolt kőbalta más egyéb kő darabok társaságában találtatott ezelőtt pár évvel, de a tudomány számára megmentve ezek sem lőnek. Csont eszközöket felmutatni szintén alig vagyunk képesek, bár valószínű, hogy vidékünk e leletekben bővelkedik. A kőkori telepek ugyanis többnyire sík földön s folyók mentén alakulván igen valószínű, hogy főleg a Tisza mentén számos oly telep maradványa lappang, melyeknek átbuvárlása alkalmával bizonyára kő és csont leletek is fognak előkerülni.

Ez annál valószínűbb, — mert a felső Tisza vonalán Tószegen,¹⁾ valamint lent a Zentával átellenes csókai rétben²⁾ találtattak oly telepek, melyeknél kőeszközök jelenléte észleltetett. Másrészt pedig tudva azt, hogy a kőeszközök anyagául szolgáló Obsidián a Hegyaljáról, a serpentin a Szerémségből, a diorit a Bánságból, a kalcit pedig az északi Kárpátokból került ki,³⁾ fel kell tennünk, hogy e távoli anyagok csak a közben lakó népek cserekereskedése útján juthattak a messzeeső vidékre s ezen kereskedelmi vonalak egyike bizonyára a Tisza medenczéje volt.

Réz lelet nálunk legelőször Ó-Becsén fordult elő. Apró rézlemezek voltak ezek s

1) Arch. Ért. 1876. 277. s köv. l.

2) Zentai Híradó 1885. 19. sz.

3) Arch. Ért. 1877. 201.

egy sirmezői leletnél találtattak.¹⁾ Egy másik réz lelet Baracskán került felszínre. Ismeretlen helyen és viszonyok közt egy törött réz baltát talált itt s küldött be innen egy ottani lakos még 1861-ben a n. muzeumba.²⁾ Minthogy azonban nagy tudósunk, Pulszky Ferencz, a rézkorról írt jeles művében az eddigi hazai réz leleteket mind elsorolja s azok között e két bácskai leletet nem említi, azt kell gyanítanunk, hogy e leletek csak talán előbb tévedésből soroltattak a rézkori leletek közé. Lehet azonban, hogy a nagy nevű tudós figyelmét ez igénytelen tárgyak elkerülték. A réz leletek nemcsak vármegyénkben, de az egész Tisza-Dunaközön igen ritkák elannyira, hogy eddig kétségtelen réz tárgyak csak Szegeden³⁾ és Dorozsmán⁴⁾ találtattak.

Broncz és vas emlékek megyénk területén aránylag szintén csekély számban fordultak elő. A bronz eszközök nálunk a keltakori culturát képviselik s főleg kiváló szépségű technikájuk által tűnnek ki. Ezen a keltákra vonatkozó emlékek annál inkább fontosak, mert mint egyik nagy tudósunk mondja, e nép hazánktörténetében ép oly kevésbé mellőzhető, mint a rómaiak, hunok és avárok.⁵⁾ Vidékünk azonban bronzkori leleteket eddig alig mutathat fel. Egy

1) Arch. Közl. II. 309.

2) Arch. Közl. II. 305.

3) Pulszky F: A rézkor Magyarorsz.-ban 29-30 l.

4) Pulszky: n. o. 27. l.

5) Pulszky F: A kelta uralom emlékei 41. l.

keltakori bronz kard Bácsban, már régebben,¹⁾ egy bronz tekercs és karika pedig csak legujabban került elő a zentai csárdai műút készítésénél. Vas eszköz maradványai, mint már fentebb láttuk, a vaskuti halmoknál és a pusztapéklai leleteknél fordultak elő. A vaskúti leletek nem eszközök, hanem mint már Rómer helyesen kimutatta, deszkák összefoglalására szánt kapcsok valának.²⁾ Ezek a n. muzeumban láthatók. A pusztapéklai lelet vas darabjai sokkal érdekesebbek. Fentebb már említők, hogy a tárgyak az ottani öntöző csatorna ásásakor kerültek felszínre s hogy számos csontváz és edény között vas eszközök is fordultak elő. Ily eszközök valának: 1) egy széles lópatkó, 2) egy sarkantyú, 3) egy kettőbe törött, mindkét végén hegyes véső.³⁾ E tárgyakat a fentebb említettekkel együtt Péch József kir. mérnök szolgáltatatta be a délmagyarországi tört. és régészeti társulat múzeumába Temesvárra, ahol jelenleg is őriztetnek. Vas eszközöket talált végre 4) jeles tudósunk, Henszlmann, palánkai ásatásai alkalmával, ezek azonban már nem barbárkori, hanem valószínűleg pogány magyar emlékek;⁴⁾ három oly vas nyilcsúcsból állott ezen lelet, milyen a n. muzeum gyűjteményében több is található.⁵⁾

1) Lenhossek: A szeged-öthalmi ásatások. 22. l.

2) Rómer: Res. gén. 134—135. l.

3) Tört. Rég. Ért. 1879. 80—81.

4) Arch. Ért. 1877. 228.

5) Dr. J. Hampel: Antiquités préhist. de la Hongrie. Tab. XXIV.

III. Római emlékek.

A tudósok nézete hosszú ideig el-
ágazó volt az iránt, valjon a
magukat Pannoniában és a
Szerémségben megfészelt rómaiak a Du-
nát átlépték-e olykor-olykor s alkottak-e ál-
landó telepeket e folyó bal partján is.¹⁾ A
régészeti vizsgálatok ma már többé-kevésbé
megdöntötték azok állítását, kik azt sze-
rették hangoztatni, hogy a rómaiak, mint-
hogy tartományaik számára természetes
határokat iparkodtak mindenütt megtar-
tani, a Dunán túl állandó telepeket nem
alkottak. De ezen principium csak részben
lőn megczáfolva, mert ámbátor a buvárla-
tok kiderítették, hogy a Duna bal partján
itt-ott római telepek és castrumok léteztek,
másrészt mind maig sem bizonyos, valjon
a folyótól távol eső részeket bírták-e a ró-
maiak. Mint annyi más kérdésnek megol-
dására, úgy látszik, itt is a közép ut ve-

---

¹⁾ Némelyek a szeged-öthalmon talált római jellegű
sírok nyomán azt következtetik, hogy a Tisza-Dunaközön
ideiglenes római telepek létezhettek. (l. Lenhossék: Sze-
ged-öthalmi ásatásokról stb. 19. l.)

zet. Ugyanis minden jel oda mutat, hogy a rómaiak a Dunát több helyütt átlépték, a folyó bal partján is uralkodtak, de a folyótól messze — legalább a Tisza-Dunaköz vidékén — nem távoztak. Már a Kr. u. VI-ik századbéli görög író emlité, hogy a római császárok, a Duna melléki barbárokat feltartóztatandó, a folyónak egész vonalán erődöket emeltek, és pedig nemcsak a jobb, de a bal parton is, hogy a közlekedést biztosítsák.¹⁾ Hazánkban a Duna bal partján eddig számos római erődnek jöttek nyomára, s ki van mutatva, hogy itt a folyó bal partján a többi közt Aquincum-, Acimincum- és Margummal szemben erős castrumok léteztek; sőt mi több a Vág, Garam és Ipoly folyók közötti vidék egy része, továbbá a Tisza és Duna alsó szögletében a mai Ujvidéket és T.-Földvárt összekötő sánczon alúl Titelig terjedő földterület szintén római birtokként szerepelt.²⁾

Bács Bodrogh vmegye hajdanának felderítésére nem kevésbé fontos azon tudományos harcz, mely még ma sincs eldöntve s mely Daciának nyugati határa iránt foly. Dacia nyugati határára nézve az ókori írók nem nyújtanak biztos adatokat, s legtöbb súlyt egyedül Ptolemaios nézete érdeemel, ki

¹⁾ Procopius: De aedificatióne Just. Imp. LIV. k. 5. fejt.

²⁾ A Peutinger-féle abroszon a közép Duna bal partján római telep sehol sincs jelezve. E kérdésre nézve azonban e térkép nem vehető irányadóul. (l. E. Desjardins: La tablée de Peutinger etc. Segment IV.)

e határvonaltól a Tibiscus folyót jelöli. A Tibiscust hosszú időn át némelyek a Tiszának, mások a Temesnek tartották, ma már azonban Ortvai és mások kimutatták, hogy e folyó nem lehet más mint a Temes.¹⁾ Az európai hírű tudós, Mommsen, maga is a Temest tekinti Dacia nyugati határvonalának, bár a római uralomnak a Tiszáig való terjedését mai részt maga is elismeri, mert egy általa szerkesztett ide vonatkozó térképen Szegedtől Erdély felé a Maros mentén egy római hadutat határozottan megjelöl.²⁾ A régebbi és újabb térképészek közül Dacia nyugati határánál König, Menke, Spruner stb. a Dunát, Del Isle, Coronelli stb a Tiszát tüntetik fel, végre mások e határt egy oly ideális vonal által akarnák jelezni, mely Eszéktől a Dunáig, onnan az u. n. római sánczokon át a Tiszáig, innen a Begán felé a Marosig s ezen át északnak a Tiszával párhuzamosan T.-Polgárig, honnan keletnek fordul s ismeretlen határokig terjed.³⁾

Legujabban egyik tudós régészünk, Torma ur, tette a limes Dacicust beható tanulmánya tárgyává, s ő azon eredményre jutott, hogy Dácia északnyugati határát Nagyvárad tájáig a Kőrös, innen délfelé a biharmegyei u. n. csörszárok képezte, mely lefelé a Marosig huzodik, a folyón túl pedig a temesmegyei ismert sánczvonallal van összeköt-

1) Dr. Ortway J: Magyarország. régi vizrajza II. 316.

2) Mommsen: Corp. Jns. Lat. III. kötet. 2-ik tábla.

3) Ortway: i. m. II. 315.

tetésben. A tudós régész azt véli, hogy a nyugati határvonallal nem volt teljesen véglegezve, mert a temesmegyei hármassánczvonala is befejezetlenül maradt. Valószínűnek tartja továbbá, hogy a rómaiak terve volt a Tisza és Duna közötti földszalagot is a birodalomhoz csatolni akként, hogy a limes Dacicus északkeleti végét a Tiszától a Dunáig (Aquincum tájáig) egy földművelő övezet kössék. E terv alighanem Trajanustól eredt, de félben maradt.¹⁾

Az eddigi vizsgálatok tehát azt deríték ki, hogy Dacia nyugati határvonalát az alsó Tisza állandóan és különösen nem képezte. Csak valószínű, hogy a Tisza környékén T. Földvártól fogva felfelé a Marosig olykor-olykor megfordultak s hogy e folyó hajózási vonalul szolgált. Római építmények vagy erődök romjaira eddig a Tiszának sem bal, sem jobb partján nem akadtak, s nem is valószínű legkevesbé is, hogy e folyó, valamint a Maros, Aranka és Béga által öntözött s állandóan mocsárokkal borított vidéken a rómaiak megtelepedtek volna. Minthogy azonban Bácskában tagadhatlan római nyomok észlelhetők, kérdés tehát, vajon e vidék mennyiben szolgált római telepek tanyájául.

Ámbár ma már kétségbevonhatlanul bizonyos, miszerint a rómaiak a birodalom határát képező folyót több helyütt átlépték,

¹⁾ Torma K: A limes Dacicus felső része. 103—104. l.

mindazáltal az előbbi fejezetben az ördögárokról elmondottak után feleslegesnek tartanók továbbra is bizonyítgatni, hogy az a nagy terület, melyet északról az Apatin és Ó-Becse közötti sánczvonaltól, keletről a Tisza, nyugatról és délről a Duna határol, egészben véve nem volt római terület. Igaz ugyan, hogy e részeken az imperátorok érmei, sőt Bács környékén római téglák is találtattak, de ily érmek az egész Tisza-Dunaközön lehetők, bácsi téglák pedig épen úgy, mint azt Torma a bácsi és bátmonostori feliratos római kövekről kimutatta, bizonyára más vidékekről s más időkben kerültek oda. Vármegyénkből a rómaiak által occupált területnek csakis azon háromszögletet kell tekintenünk, mely Ujvidék, T.-Földvár és Titel között mind mai napig fennálló u. n. kis római sáncz által volt védve. Az alábbiakban tehát mindenek előtt e római sánczot, azután pedig az ezen vidéken fennmaradt egyéb római emlékeket fogjuk tárgyalni.

A) A római sáncz. (Limes Romanus.)

Az Ujvidéktől T.-Földvárig terjedő limes Romanus-t legelőször s legkimerítőbben Marsigli gróf ismertette. A XVIII-ik század e nagy tudósa a többi között 1694-ben járt vidékükön s hadászati teendőin kívül elég alkalmat talált arra, hogy e sánczot is beható tanulmány tárgyává tegye. Bár tudó-

saink közül ujabban többen foglalkoztak e földmű vizsgálatával, nálánál kimerítőbben eddig nyilvánosan senki sem ismertette. Ő nemcsak megvizsgálta és bejárta az egész sáncz vonalát, de felmérte s le is rajzolta, mely rajza szintén nyilvánosságra jutván, abban e földmőről a leghitelesebb relatiót birjuk. Akik azóta e sánczról irtak, mint Grisellini, Schönvisner, Katona stb., autoptikai tapasztalatokkal csak ritkán s csak csekély részben birtak, s jobbára távolból vagy épen hirtől ismerték e földművet. Legujabban jeles régészünk, Römer ur, foglalkozott vele legbehatóbban, de bár ő helyszini szemlét tartott s a sáncz rómaiságának kétségen kívüli voltáról közvetlen tapasztalata által győződött meg, eleddig kimerítő ismertetést e tárgyban nem tett közzé. Marsigli adatai tehát reánk nézve ma is igen fontosak, jölehet a földmű közel 200 év óta némi változásokon mehetett keresztül. Lényegében azonban ezen idő alatt nem változott meg, mert legfeljebb a sáncz (fossatum) mélysége és a töltés (agger) magassága, továbbá az ott létezett építkezési nyomok szenvedhettek módosulást, de a földmű helyzete és általános mérete változatlanul maradtak. Más részt Marsigli adatainak fontosságát növeli azon körülmény, hogy azok e földmű 200 év előtti állapotát tárják elénk, tehát oly korból valók, amidőn még bizonyára jobb dispositióban volt ez emlék s így a tudós

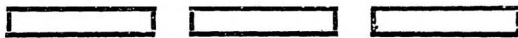
buvár annál behatóbban tanulmányozhatta. E sorok írója 1882-ben, tehát Marsigli után épen 188 évvel később láthatta először és szemlélhette bővebben e földművet, s bizony csodálkozással constatálta ezen, addig csak hallomás után ismert nagyszerű mű szá-
nandó pusztulását. A Járek és Goszpodince között elhuzódó vonalrész bár még mindig elég imponálólág emelkedik ki s elég ecclatansul hirdeti a rég letűnt római népnek egykori hatalmát, mindazáltal eredeti alakjából annyira ki lön az idő viszontagságai folytán vetköztetve, hogy a védmű teljes reconstructiója még képzeletben is alig lehetséges. És mint utólag értesültünk, a sáncz egész vonala a legkevésbé sincs ma már jobb dispositióban az általunk szemlélt résznél. Nagy része annyira leszántatott és leásatott, azonkívül évente ültetvények és veteményekkel annyira elborittatik, hogy szakszerű kutatást csak nagy nehezen lehetne eszközölni. Ezekből is kitűnik, hogy Marsigli megfigyeléseit eléggé meg nem becsülhetjük.

Az Ujvidék Tisza-Földvár közötti védmű a más vidékeken előforduló római lime-
sekkal megegyezőleg földből épült töltésből és sánczból állott, mely a mai Ujvidék táján létezett fő erődtől indult ki s északkeleti irányban haladt a mai T.-Földvárig, hol szintén egy erőd létezett. A földmű egész hosszát Marsigli 25000 lépésnyinek találta. Az agger, valamint a fossatum át-

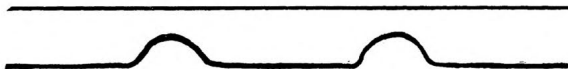

metszete csonka kúp alakját mutatta, vagyis a töltés teteje és a sáncz feneke sima volt. A töltés magassága 10, alsó szélessége 20, felső szélessége pedig 5 lépés; a sánc mélysége 7, szélessége 20 lépés. A földből készült töltés közönként keresztben összesen 72 nyilással birt; (l. 1. ábra): a belső oldalon ezen kívül félkör alakú bevágások (l. 2. ábra,) szám szerint a sáncz egész hosszában 53 volt észlelhető. Végre ugyancsak a belső oldalon bizonyos távolban egymástól négyszögű erődök nyomai mutatkoztak. Ezen erődök hossza 220, szélessége 100 lépésnyi vala, az agger mentén mindkét oldalról nyilással és három felől sánczczal ellátva (l. 3. ábra). A töltésen levő nyilások a sánczon belől és kívül eső területen való közlekedésre tartattak fenn; egyszersmind ezek háboru esetén kirohanási helyekül szolgáltak. A félkör alakú bevágások rendeltetési czélja bizonyára a védelem könnyítése volt; ezekben a harczosok az

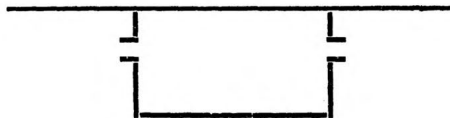
1. ÁBRA.

2. ÁBRA.

3. ÁBRA.

ostrom idején csoportokba osztva örködtek s talán az ellenség rongálására és visszautzására szolgáló catapulták és balisták is itt valának felállítva.¹⁾ Ami végre a négy-szögű erődöket illeti ezek állandó katonai táborok valának s egy részt az őrség lakhelyéül, más részt őr- és kém tornyokul szolgáltak.²⁾

Nagy szolgálatot tett a tudós bűvár az utókornak az által, hogy azon két erődöt is leírta és lerajzolta, melyek e sáncz két végső pontján a Duna- és Tiszánál állottak. Ez erődök nyomai ma már aligha vannak fenn,³⁾ s így Marsigli ide vonatkozó jegyzetei kétszerte becsesebbek. A Duna melletti erőd a mai Ujvidék felett létező fensíkon állott; e részt nevezik ma is Csenej névvel, maga Marsigli e névvel jelölte térképén az erődöt. Ez egy sánczczal kerített hosszas földmű volt, melynek északi fele hegyben végződött. Általános hosszsága 60, szélessége pedig 25 ölnyi volt.⁴⁾

---

1) Marsigli e bevágások rendeltetését nem volt képes megfejtetni s egész őszintén megjegyzi: „quarum usum, licet in ejus cognitione multum studii ac labores impenderim, plane ignoro“. (Dan. Pann. Mys. II. 8.)

2) Főleg ezen erődök jelenléte győzte meg tudós régészünket, Rómert arról, hogy e földművet valóban római eredetűnek nyilvánítsa, mondván: „Ceux-la sont de vrais remparts romains, construits tout-à-fait régulièrement avec des camps établis à des distances égales, et conservant dans toute étendue le caractère des forts romains.“ (Rómer: Result. gen. etc. 39—40 l.)

3) Legalább részünkről a legbehatóbb nyomozás után sem értesülhettünk erről.

4) Marsigli: i. m. II. 9. Rajzát közli a mellékletek közt tab. III. fig. 22.

A limes nyugati oldalával támaszkodott reá s azzal szoros összeköttetésben volt, miből világos, hogy ez erőd a dunai átjáró és a limes közös védelmére emeltetett.

A limes tiszai végén egy másik erőd létezett. Ez a mai T.-Földvárnál a folyó és a Czerna-bara nevű mocsár által övezett szigeten feküdt. Egy egyenszárú háromszög alakú földsánczczal volt kerítve s egész hossza körülbelül 170 ölet tett ki. Ez erőd a limes tiszai végénél valamivel feljebb állott, miért is Marsigli azt oly őrhelynek vélé, melynek rendeltetése a Tiszán és a mocsárokon lappangó kalózok és rablók fékentartása volt.¹⁾ Minthogy azonban a limes ezen tiszai vége már Marsigli idejében is megszakadva s nem valamely földműre támaszkodva végződött, bizonyosnak vehető, hogy a t.-földvári erőd egykor magával a limessel volt összekötve, de ezen összeköttetést a jobb part felé gravitáló folyó árja a századok folyama alatt elsodorta és megsemmisítette.

A limesnek e rövid ismertetése után, szólunk kell valamit annak eredete és rendeltetéséről. Sem a régi, sem az újabbkori írók még csak meg sem kísérlték e földmű eredetét magyarázni, maga Marsigli is csak rendeltetését vázolja pár szóval. „Nem lehet kétkedni a felett, — úgymond, — hogy e földmű azon nagyszámú fegy-

¹⁾ U. o. II. 58. Rajzát közli a mell. közt. tab. XXII. fig. 20.

veresek befogadására épült, kik hivatva voltak ama nagy katonai emporiumnak, a Szerémségnek védelmére; mert ezen elővéd hiányában a barbár kalózok a Dráva, Száva és Duna között lakó rómaiak nyugalmát könnyen megháboríthatták.¹⁾ Részünkről azt hisszük, hogy e földmű a Szerémséget már csak azért sem volt hivatva védeni, mert nem egészen azzal szemben épült s mert annak eléggé erős limesét képezte maga a Duna. Tekintve azonban, hogy a Duna és Tisza találkozási pontja mind a forgalomra, mind pedig hadászati célokra fontos terrenum volt; tekintve továbbá, hogy Titelben állandó hajógyár s a tiszai és dunai flotillának tartózkodási székhelye létezett: első sorban valószínű, miszerint e földmű az itteni folyamköznek oltalmára épült. De tudva azt, hogy a limesnek belső oldalán rendszerint hadi utak léteztek, kétségtelennek tarthatjuk azt is, hogy az Ujvidék és T.-Földvár közötti védmű belső vonalán oly hadiút szintén létezett, minőt a rómaiaknak minden meghódított földterületen első gondjuk volt építeni,²⁾ s melyen át a szárazföldön Sirmiumból legrövidebb és legjobb úton lehetett a katonaságot a temesi részekre s onnan Daciába vinni. A folyók találkozása és egymásba ömlése által képezett pontoknak a kereskedelmi és

---

¹⁾ U. o. II. 7.

²⁾ G. v. Rittershain: Die Reichspost d. röm. Kaiser. (Samml. gem. wissenschaft. Vorträge 339. Heft. 19. S.)

a hadászati forgalom szempontjából való fontosságát a rómaiak mindenkor felismerték s iparkodtak azokat előnyükre fordítani. Maga a titeli fensík délkeleti csúcsa annál fontosabb positionak látszott, mert a két folyó felett egyaránt uralkodó helyzettel bírt s a környéken más hasonló hely nem létezett. A Tisza- és Duna balpartját óriási mocsárok borították s így a Titellel szemben fekvő Zalánkemenen kívül szilárd pont nem is kínálkozott. De Zalánkemen, bár egy római telep (Acimincum) ott is létezett, bármennyire volt biztosítva a vizek árja ellen, egy részt mert a Tiszától kissé távolabb feküdt, másrészt pedig — és ez a legfontosabb — mert magas hegységen állott s hajók számára kedvező révül nem szolgálhatott, s így azon célnak, melyre Titel hivatva volt, meg nem felelt. Egyébiránt a rómaiak általános stratégiai szempontból sem szerették telepeiket és erődjüket hegyekre építeni, mint ezt hazánk területén a többi közt Aquincum példája legékebben bizonyítja. „A hódító római sások — mondja egyik jeles régészünk, — nem telepedtek magas bércekre; áthatoltak az Alpeseken és a Duna szorosain is; lehetetlen helyeken vezetett utjaik a szótgotthárdi és montecnisi munkák századának embereit is bámulatra ragadják; vasakarataknak természet és ember egyformán engedelmeskedett: de lakni, otthonukat védeni, az imperium határait gyara-

pitani, a világot leigázni sik földön, sikról merték és tudták.“¹⁾)

Ami az Ujvidék és T.-Földvár közötti római védmű korát illeti, erre nézve biztos adatok nem maradtak fenn. Az ókori írók nem emlékeznek róla s így nincs oly biztos támpont, melynek alapján csak hozzávetőleg is egykorú feljegyzés tekintélyével lehetne eloszlatni ama homályt, mely e földmű eredetét borítja. Csak egyes távoli adatokra támaszkodva s a történelmi fejlemények figyelembe vétele alapján lehet némileg sejteni azon tényezőket, melyek annak megalkotását szükségessé tették, s csak távoli források és a dunai római tartományok megalakulása, fejlődése- és viszontagságainak ismerete alapján lehet valamikép meghatározni ama kort, melyből az eredhet. Szükséges e végre, hogy mindazon mozgalmakat szemügyre vegyük, melyek a közép Duna mentén a rómaiaknak ottani megjelenésétől fogva a dunai védvonal feladásáig köztük és a barbárok között lefolytak. E mozgalmakat csak röviden s csak annyiban fogjuk érinteni, amennyiben a bácskai földmű korának felderítésére azt szükségesnek tartjuk.

Tudva van, hogy Pannonia és a Szerémség már az első római császárok által egész a Dunáig meghódítottatott. A dunai határvonal nagyobb mérvű megerősítése

---

1) Torma K: Az acquincumi amphit. északi fele 41.

első izben Vespasianus által vétetett fogatba, mert Aquincum és Sirmium általa emeltetett első rangú határerősséggé.¹⁾ E kortól fogva a tiszadunaközi jazygek és dákok támadásai a Duna vonalán mindaddig napirenden voltak, mignem Trajanus kettős nagy hadjáratában (Kr. u. 101—103 és 105—106.) Daciát meg nem hódította. Dacia meghódítása által míg egy részről Trajanus a dákok rakoncátlankodásának véget vetett s a tiszadunaközi jazygeket megfélemlítette, addig más részt ez által kimutatá szükségét annak, hogy az elődei által követett traditionalis hadászati elvek tarthatatlanok s hogy a Dunát át lehet s át kell lépni. Minthogy Trajanus Dacia nyugati határának megerősítésével volt elfoglalva, sőt azt, mint egyik tudósunk állítja, be sem fejezhette,²⁾ épen nem valószínű, hogy e korban már a Tisza-Dunaközön is erődítések történtek volna. Közvetlen utódai a dunántúli részekre kevés gondot fordítottak, sőt maga Hadrianus a Dunai hidat is lerontatta. Csak Próbus császárról tudjuk, hogy a Szerémségben katonáit állandóan foglalkoztatta, sőt a barbárokkal határos részekben telepeket és erődöket építtetett.³⁾ E császár azonban a szóbanforgó földművet már azért sem építhette, mert mint más helyütt már volt alkalmunk em-

1) Hampel J: Aquincum tört. 22. l.

2) Torma K: A limes dac. felső része 104. l.

3) Hampel J: i. m. 36. l.

liteni, a bácskai ördögárok u. n. nagy római sáncz) és e földmű között bizonyos viszony létezik, mely a két építmény eredetére és korára legalább viszonylagos adalékot szolgáltat. Az egyenesen haladó római limes két helyütt metszi a görbe irányú ördögárkot, mely körülmény azt sejteti, hogy a limes később épült mint az ördögárok. Nem lehet ugyanis feltételezni, hogy a barbárok ha földsánczukat, a mai ördögárkot akkor építik, amidőn már a római limes — bár a rómaiaktól elhagyatva is — fennállott, hogy ez esetben ők a limest görbe sánczukkal metszették volna át. A limes átmetszésének semmi értelme sem lett volna, mert mint az ördögárok vonala mutatja, a barbárok földsánczuk irányát épen a limes táján változtatták át nyugatkeletiből dél-északira; már pedig épen ott, hol ők e változtatást eszközölték maga a limes iránya is többé-kevésbé ezen irányban halad úgy, hogy az esetben, ha akkor midőn a barbárok e sánczukat készítették, a limes már fennállott, úgy bizonyára nem metszették volna azt át, nem csináltak volna felesleges munkát, hanem bizonyára felhasználják saját sánczuk kiegészítésére a limes azon részét, melynek iránya épen arra halad, a merre ők a sáncz irányát vinni akarták. Ökvetlen fenn kellett már állnia az ördögároknak akkor, midőn a rómaiak e vidéken a limest építeni kezdték, mert a limes egyenes iránya is mutatja, hogy a

már akkor létező ördögárok tekintetbe vétele nélkül történt annak tervezése. A limes egyenes irányban haladva metszi át két helyütt az ördögárkot, mert a rómaiak fejlett építészeti tudománya ignorálhatta az utjában eső barbár földművet, de ellenkezőleg ha a barbárok építik később földművüket, úgy — primitív építészeti képzettségöknél fogva — bizonyára nem metszették volna át azon hatalmas limest, melyhez képest az övék igen hitvány volt, s melyet minden munka nélkül előnyükre felhasználhattak.

Ha a barbárkori emlékekről szóló fejezetünkben foglalt s az ördögárokra vonatkozó állításunk nem minden alap nélküliek, s ha e szerint az ördögárok valóban a Kr. utáni IV-ik században épült; úgy az imént elmondottak után bizonyos az is, hogy az Ujvidék és T.-Földvár közötti limes szintén legalább is e korból való. Említők az illető helyen, hogy az Apatin és Ó-Becse közötti földmű minden valószínűség szerint a szabad és szolga sarmata-jazyg törzsek közötti viszályból veszi eredetét. Említők egyszersmind azt is hogy a szolga sarmaták a Tisza és Duna alsó szögletében húzták meg magukat, s hogy Constantius császár kr. u. 358-ban indult ellenök. A háború eleinte a barbárokra kedvező fordulatot vett, de utóbb legyőzetvén, a császár által csaknem egészen megsemmisítették.¹⁾ Csak ekkor nyilhatott alkalom arra, hogy a sarmaták

¹⁾ Annn. Marcellinus i. m. XIX. könyv. 11—12 fejezet.

által megszállva tartott tiszai részek a rómaiak által elfoglaltassanak s hogy a netaláni ujabbi támadások ellen a Tisza torkolata egy oly védmű által biztositassék, mely a barbárok által e században emelt, de ekkor már magára hagyott földművet két ponton metsze. Mert a Szerémség és a Tisza-Duna összeszőgelése által képezett vízköz vidék fontossága még e században korántsem szűnt meg, sőt a IV-ik század második felére egy időre e vidéken intéztett az egész birodalom sorsa. Mutatja ezt már az a körülmény is, hogy midőn Julianus Germaniában császárrá kiáltatott, első dolga volt a Dunán lefelé Sirmiumba sietni, hol a pannóniai legiókat egyesítve, könnyen arathatott győzelmet Constantiuson. Antoniús Pius kora óta a császárok legtöbb gondot a Duna vidékére fordítottak, ők maguk is legnagyobb részt itt tartózkodtak, mert a birodalom sorsát a Duna melléki tartományok sorsával látták elválaszthatatlanul összekapcsolva.¹⁾ Mindaddig tehát, míg 375-ben Kr. u. a góth háború ki nem tört, s míg a góthok az itteni római uralmat tönkre nem tették, Pannonia és Sirmium állandó nagy katonai telepekkel volt borítva. Ezen katonai telepeknek számitható azon bácskai földmű által védett terület is, melynek központja Titel volt s mely a góthok foglalásaig bizonyára szintén rómaiak által lakatott.

¹⁾ Hampel J: Adalék Pann. tört.-hez stb. 6 l.

B) Állandó római telepek.

Nincsenek határozott adataink arra nézve, hogy a rómaiak mely korban lakták a Tisza és Duna, valamint az Ujvidék-T.-Földvár közötti területet, s így azon telepek eredetét sem ismerjük, melyek e tájon fennállottak. Azok után, miket fentebb a limesről elmondtunk, valószínűnek látszik, hogy e föld darab a IV-ik században képezett római területet, de nem lehetetlen, hogy Titel és vidéke már előbb is rómaiak által volt meg szállva. Hogy azonban a rómaiak e területet huzamosab ideig egészben véve nem birhatták, mutatja az, hogy itt nagyobb telepek nem alakultak s hogy azon pár erő nevét sem ismerjük, melyek itt léteztek. Csupán a fenmaradt nyomok, leletek és maradványok után sejtjük, hogy e földterületen telepek léteztek. Ezek között első és legfontosabb a mai Titel volt. Titelben eddig már számos feliratos római kő találtatott, de castrumok s egyéb épületeknek nyomai napfényre nem kerültek. Így a régi telep helyirati viszonyait ma még nem ismerjük, s csak annyit tudunk, hogy ott a folyókon czirkáló flotilla számára állandó kikötő létezett. A kikötő, úgy látszik, erős és oly szabásu volt, hogy veszély idején a római hajóhad menhelyül szolgálhatott.

A várostól északra mintegy 8500 lépésnyi távolra, a Tisza felől az u. n. titeli

fensikon több hatalmas bevágásnak nyoma észlelhető mai nap is, melyekről már Marsigli tesz említést.¹⁾ E bevágásokban téglalapítkezésnek maradványai fedeztetek fel, mi arra mutat, hogy itt nagyobb építkezések is történtek.²⁾ A titeli magas partban eszközölt bevágások aránylag könnyű munkával eszközölthettek s épen ez fejti meg azt, hogy a római flotilla állomáshelye nem Zalánkemen (Acimincum), hanem Titel lón. De bár a titeli leletek nyíltan mutatják e helynek római kori szerepét, a város környékének tüzetes átbuvarlása és egykor itt létezett római castrum és város felfedezése érdekében kétségkívül kívánatos és szükséges volna.

A bácskai állandó római telepekhez kell sorolnunk azon erődöket is, melyek maradványai ma már alig ismerhetők fel, de a melyeket a két századdal ezelőtt e vidéken járt Marsigli ilyenekül felismert és megvizsgált. Ezek közé tartozott első sorban azon két földmű, melyek a limes két végén léteztek.³⁾ De ezekkel egyező jellegű erődöket talált a tudós buvár a mai Csurog és Zsablya tájékán is. E két földmű, úgy látszik, kiegészítő láncszemét képezte azon védrendszernek, mely a mai Ujvidéktől a limes vonalán végig (T.-Földvárig), s onnan a Tisza mentén Titelig terjedt. Ez erő-

---

¹⁾ Marsigli : i. m. II. 59.

²⁾ Bács-Bodrogh. 1878. évf. 83.

³⁾ Marsiglinél „Csenej“ s Feldvár“.

dők valószínűleg nem polgári telepek, hanem kizárólag katonai őrszemek valának. A Csurog melletti erőd Marsigli szerint egy a Tiszára támaszkodó sáncczal övezett földmű volt;¹⁾ ezzel szemben a folyó bal partján még egy, némileg hasonló szerkezetű sáncz fedeztetett fel, melyet Marsigli térképén Borgios névvel jelöl.²⁾

A csúrogi földmütől délre a zsablyai határban, közvetlen a Tisza mellett volt a másik erőd. Itt egy a mai Almás-ér és a Tisza mocsárai által képezett nagyobb sziget létezett, melynek legkeletibb oldalán félkör alakú sáncz mutatkozott. E sáncz nyugati irányban folytatással birt, de mint Marsigli megjegyzé, már akkor is nagy részben le volt szántva. A sziget sánczain belől egy magasabb helyen egy toronynak romjai mutatkoztak.³⁾

Mennyiben lehettek s mennyiben voltak az itt említett földművek római erődök maradványai; mennyit változtatott azokon a századok vihara, vagy mennyit tettek ahhoz az ezen vidéken a római uralom óta megfordult népek, valjon ki tudná megmondani? E pontok mind egy-egy kérdőjelek vármegyénk területén, melyeknek felderítése talán soha, vagy csak számos éven át tartó munkálkodás árán lesz némileg elérhető.

---

¹⁾ U. o. II. 58.

²⁾ U. o.

³⁾ U. o. II. 59.

C) Feliratos kövek.

Az ókori történelem kútfői terén a legújabb korban kifejtett buzgalom egyik legbecsesebb vívmánya az epigraphicus feljegyzések összegyűjtése lőn. A berlini akadémia által kiadott s Mommsen és mások által szerkesztett nagy epigraphikai gyűjtemény ma már óriási kincsbányát képez az ókorral foglalkozó írók számára, s hogy e gyűjteményben a hazánk területén felszínre került feliratok nagyrésze szintén fel lett használva s ekként a tudomány számára értékesítve, ebben hazai régészeink közül főleg Tormának van legnagyobb érdeme. Római eredetű feliratos kövek szórványosan vármegyénk területén is találtattak s bár ott, ahol előfordultak nem mindig bizonyultak autochthonoknak, mindazáltal midőn e helyütt a vármegyénk területén előforduló római emlékeket ismertetjük, e köveket figyelmen kívül nem hagyhatjuk. Ily kövek eddig Bácsban, Báthmonostoron, Szabadkán és Titelben találtattak.

1. A bácsi feliratos kő.

Bácsban és környékén római maradványok itt-ott találatnak, miből némelyek nem is haboztak érvet kovácsolni arra nézve, hogy Bácsban szintén római telep létezett. Valóban midőn Henszlmann jeles műarchaeologunk az 1870-es években itt szakzerű ásatásokat tartott, maga is római kő-

töredékekre és téglákra bukkant, melyek jelenléte őt is arra bírta eleinte, hogy e helynek római eredetet tulajdonítson. A többi között egy mészkőből készült s vadászt ábrázoló szobrot s öt kisebb-nagyobb követ talált.¹⁾ Mindezen emlék darabok kétségkívül római eredetűek, de mint utóbb kitűnt, korántsem Bácsban készültek. Bizonyos ugyanis, hogy e kövek, valamint a nagy számmal talált téglák, részint a Dunán túli vidékekről szállítottak ismeretlen időkben Bácsba mint használható épületanyagok, részint pedig egy némely bácsi műbarát, vagy az archaeologiai emlékek iránt figyelemmel és előszeretettel viseltető főpap által szereztetettek más távoli vidékekről. E kövek jelenleg a n. muzeumban helyezvék el s ezek egyikét képezi az a feliratos kő, melynek szövegét legelőször Henszlmann²⁾, azután Mommsen³⁾ és mások közölték. A felirat szövege Mommsen szerint, melyet Torma is helyesnek tart, ez:

L. ANNIO. FABIANO.
 III. VIRO. CAPITAL. TPIB.
 LEG. II. AVG. QAEST. VRBAN.
 TRIB. PL. PRAETORI.
 CVRATORI. VIAE. LATINAE.
 LEG. LEG. PR. PR. PROVINC. DAC.
 COL. VLP. TRAIAN. SARM.

¹⁾ Arch. Ért. 1871. 8—9.

²⁾ J. Henszlmann: Die Gräbungen des Erzbischofs von Kalocsa etc. 222, l.

³⁾ Mommsen: Corp. Inscr. Lat. III. 1455.

Torma szerint L. Annius Fabianus, ki-
nek emlékére ezen kő készült, Marcus Aure-
lius császár előtt a Kr. u. 107. és 161-ik
évek között volt Dacia helytartója s így
mindenesetre valamely műbarát bácsi érsek
szerezte azt Erdélyből.¹⁾ A feliratban érin-
tett Ulpia Trajana a mai Várhely táján
állott; s minthogy L. Ann. Fábianus a via
latina felügyelőjének neveztetik, kétségtelen
hogy e kő eredetileg Várhely környékén
találtatott s a középkorban vándorolt át
Bácsba.

2. A báthmonostori feliratos kő.

A Bajától délre fekvő kised helység,
Báthmonostor környékén szintén kerülnek
napfényre római maradványok, amelyeknek
talán helyi eredetet is lehetne tulajdonítani,
mert e helység egészen a Duna mellett
fekszik s így nem valószínűtlen, hogy a
rómaiak a folyót itt átlépve, némi teleppel
birtak. Az eddigi leletek azonban e felte-
vést még korántsem igazolták, sőt az a
feliratos kő is, melyről itt szólnunk kell,
szintén csak azt bizonyítja, hogy a báth-
monostori római emlékek a vármegyénk
egyéb helyein előforduló leletekkel egészen
analóg jellegűek. A feliratos kő, mely ed-
dig egyetlen figyelemre méltó római emlék
Báthmonostoron, a régi apátsági templom
romjaiból került elő már régebben s az

---

¹⁾ Torma K: Adalék Samiz. és Aquinc. felirataihoz
Arch. Ért. 1874. 136—140.

ottani újabb rom. cath. egyház oldalába falaztatott. Rómer a hatvanas évek végén e helyütt járván, a kőnek archaeologiai értékét felismerte s arról az akadémia archaeologiai bizottságának jelentést tett. Az arch. bizottságnak megkeresése folytán az ottani plebános e követ a falból kivétetvén a piactéren egy emelvényre helyeztette. Igen érdekes e kő, mert ma már nemcsak római, hanem középkori emlék is. Csak egy darab töredék s mégis közel másfél ezer év által elválasztott cultura emlékét hirdeti. Ezen kő ugyanis a középkorban felfedeztetvén, a báthmonostori apátsági templom építészé vagy szobrásza által tympanummá alakíttatott s építettet be az új egyház épületébe. A rajta eszközölt középkori változtatásról alább fogunk szólni, s így itt csak a kő azon felével foglalkozunk, melyen a római eredet nyomai mutatkoznak. Ez oldalon egy alacsony dombormű vonja magára figyelmünket, amely két, egy mástól bizonyos távolra s egy-egy golyón álló Viktoriát ábrázol akként, hogy azok egymás felé pálma ágat nyújtanak, mintegy övezve a közöttük bevéselt feliratot. E feliratot először Henszlmann közölte, de minthogy a kő az átalakítás folytán lényeges sérülést szenvedett, meglehetősen hiányosan.¹⁾ Mommsen által is csak hiányosan vétetett fel a latin feliratok gyűjteményébe²⁾,

¹⁾ Arch. Ért. 1871. 202.

²⁾ Corp. Jus. Lat. III. Add 6452.

minek folytán Torma tette e feliratot tanulmánya tárgyává s ennek alapján következőleg egészíté ki annak szövegét:

C(ajus) TIT(ius) ANTONIVS
 PECVLARIVS DEC(urio)
 COL(oniae) AQINC(i) P(atronus) DEC(uriae)
 [M(. . .) G(. . .)]
 II. VIR. FLAM(en) SACERDOS.
 ARAE AVG(usti) N(ostri)
 P(rovinciae) P(annoniae) INFER(ioris)
 SVA FECIT ET [NYMP(heum)
 AQAM INDVXIT.

E szöveg mutatja, hogy a kő aquincumi eredetű, tehát Ó-Buda tájáról került ismeretlen körülmények közt Báthmonostorra. Az aquincumi vízvezeték létrehozójára, Cajus Titus Antoniusra vet érdekes világot s így nem valamely chablonszerű felirattal van dolgunk, hanem oly becses emlékkal, mely fontos történeti adalékkal járul felső Pannonia és Aquincum történetéhez, s melyet Torma éppen azért sorol Aquincum felirati gyöngyeihez.¹⁾

3. A szabadkai feliratos kő.

Szabadkán a szt. ferencziek kolostorának főajtaja mellett jobbról, közvetlen a föld színe felett egy fekete s az idő viszonyosságai folytán meglehetősen kopott kő látható befalazva, melyet közelebbről szem-

¹⁾ Torma K: Ad. Sarmiz. és Aquin. felir. Arch. Ért. 1874. 143.

ügyre véve, valamely római sarcophag oldal vagy fedéllapjának kell tartanunk. Miként került mai helyére, hol találtatott vagy honnan hozatott, e kérdésekre ma már senki sem képes válaszolni. Tény az, hogy e kő már az 1690-es évek elején meg volt Szabadkán, mert a tudós Marsigli, ki ez időtt járt e vidéken, e követ látta s a rajta levő feliratot le is másolta. Az ő feljegyzéséből tudjuk azt is, hogy ezen kő a még részben akkor is fennálló szabadkai vár falazatában volt elhelyezve s így valószínű hogy a vár elpusztítása után a zárda építése alkalmával tétetett mai helyére. A követn létező felirat szövegét először Marsigli közölte úgy, amint A) alatti mellékletünk mutatja.¹⁾ Mommsen, ki e feliratot szintén közölte, úgy látszik, Marsigli szövegét használta fel.²⁾ E sorok írója 1880-ban vizsgálta meg e követ, de a feliratot — a nagyobb részben mészszel bemázolt lapon ki nem betűzhetvén, — az ottani házfőnökönek egy, még 1832-ből eredő másolatából közölhette valamivel teljesebben.³⁾ (L. B. alatt.) Ez volt az első közlés, mely ide vonatkozólag hazánk határain belül megjelent, mert bár a felirat szövegével már mások is foglalkoztak s az másoknál is le volt jegyezve, mindazáltal nyilvánosságra nem került. Torma ur ugyanis pár

1) Marsigli : i. m. II. 134.

2) Corp. Ins. Lat. III. 2298. sz.

3) Szabadkai Ellenőr 1880. 94. sz.

évvel ezelőtt fedezte fel a budapesti tud. egyetemi könyvtár kézirat gyűjteményében a tudós Cornides Dánielnek egy, Szebenben 1776. máj. 18-án kelt s Pray Györgyhöz intézett levelét, melyben közli vele az általa Szabadkán a szt. ferencziek zárda épületébe befalazva talált kövön levő feliratot. — E levélből tette közzé legujabban Torma a felirat szövegét, úgy, amint azt C) alatt közöljük.¹⁾

A)

D. M.
AVRELIA. VI.
TALIA. VIX. AV.
XVIII. AVREL.
5. . . . VCA . . RA
VIX. A. N. XVII.
AVRELIA. CV.
TAIA. V. A. XIII.
AVRELIA. PRI.
10. MITIA MATER. IN
FELICISSIMA. FIL.
ET SIBI FEC.

B)

D. M.
AVRELIA. VI.
TALIA. VIX. AV.
XVIII. AVREL.
5. MVCATRA.
VIX. AN. XVII.
AVRELIA. CV.
SAIA. V. A. XIII.
AVRELIA PRIMI.
10. TIVA. MATER. IN
FELICISSIMA FIL(ii)s
ET. SIBI, FEC(it.)

C)

D. M.
AVRELIA. VI.
TALIA. VIX. AV.
XVIII. AVREL.
5. MVCA . . RA.
VIX. AD. XVII.

¹⁾ C. Torma: Inschriften aus Dacia, Moes. sup. und Pann. Inferior, 136—137. l.

AVRELIA. CV.
SAIA. V. A. XIII.
AVRELIA. PRIMI.
10. TIVA. MATER. IN.
FELICISSIMA . . . .
. . . . . C . . . .

A három szöveget egybevetve, látjuk, hogy azok lényegre nézve megegyeznek, de míg a Marsigli-Mommsenféle közlés az 5-ik, s a Cornides-Tormaféle az 5-ik, 11-ik és 12-ik sorban némi hiányokat mutat, addig az általunk a szabadkai házfőnök feljegyzése után közölt szöveg a legteljesebb.

Szólnunk kellene még valamit e kő eredetéről. Szövege nem olyan, melyből származását sejthetnők s így biztosan meghatározni nem lehet. Torma Pannonia inferior-beli kövekhez sorolja, Marsigli pedig mint a metanasta-jazygek területéhez tartozó emléket tekinti. Részünkről kétségtelennek tartjuk, hogy e kő akkor, amidőn a szabadkai váracs a XVI-ik században épült, vagy kellőleg megerősítettett, ekkor hozatott az sok más kővel együtt a Dunán túli vidékről.

4. A titeli feliratos kövek.

Titelben eddig legtöbb, szám szerint összesen tiz római feliratos kő került felszínre, sőt ezen kívül egyéb kőfaragványok is találtattak.¹⁾ E köveket Mommsen

¹⁾ E kőfaragványok közül mint határozott római emlékek csak egy, a Romulus és Remus mondájára vonat-

és utána Torma nem tekintik titele eredetűeknek, hanem azt tartják, hogy azok úgy, mint a többi bácskai kövek, szintén távolabbi vidékről vitettek oda.¹⁾ Ez állítás amennyiben az a köveken levő feliratok szövegéből kitűnik s azok által támogattatik, kétségkívül alapos, de nézetünk szerint korántsem alkalmazható valamennyi Titelben talált hasonnemű emlékre. Fentebb már volt alkalmunk érinteni, hogy e város és vidéke — az Ujvidék és T.-Földvár közötti limes mögött — több-kevesebb ideig római területet képezett s így ama kövek egy része eredetileg is titeli lehet. Legalább az eddig felfedezett tiz feliratos emlék közül a Valerius-féle szobortalapzatot és a sarcophagot minden kétséget kizárólag titelinek kell tartanunk.

I) Az első római kő, melyet még Marsigli fedezett fel s melynek szövegét — ha jól tudjuk, — egyedül ő közlé, az 1690-es évek elején az akkor még fennálló titeli várban találtatott. Meg van-e jelenleg vagy hova lőn, nem sikerült kitudnunk. Egy törött sarcophag darab volt ez, a következő felirattal:

VIR(ius) S. S. VCCIVS.
EQ(es) IMAGINIFER COH(ortis) I.(primae)
BRIT(tonum) TVR(ma) MONTA(ni)
. . . ANN(orum) XXXV. STIP(end) XV.

---

közö relief jöhet tekintetbe. Rajzát közli a Tört. Rég. Ért. 1877. évf. III. füz. 3-ik tábla.

¹⁾ Torma: Inschriften etc. 134. l.

H(oc?) S(ibi?) E(legit?)
 BODICCVS. IMAG(inifer). ET.
 ALBAMUS. H.(aeredes) P.(omerunt.)¹⁾

II) A következő öt feliratos kő szintén Titelben találtatott, jelenleg azonban nem ott, hanem a Délmagyarországi Régészeti és Történeti Muzeumtársulatnak temesvári gyűjteményében őriztetnek, mint-hogy a csajkás-kerület felosztása idején br. Scudier cs. kir. altábornagy által ez intézetnek adományoztattak. Mind az öt kőnek feliratát közzé tette már Mommsen és Torma is. Az öt között van három mértföldmutató (milliaria), egy fogadalmi oltár (ara votiva) és egy sarcophag.

A mértföldmutatók, melyek szövegét itt A), B) és C) alatt közöljük, mind homokkőből készültek. Az A) alatti szövegű kő magassága 2·19, felső szélessége 0·50, alsó szélessége 0·45 méter; a B) alatti szövegű kőnek magassága 0·96, átlagos szélessége 0·45 méter; végre a C) alatti szövegű kő magassága 2·03, felső szélessége 0·50, alsó szélessége pedig 0·41 méter.

A)
 IM(p.) (ca)ES
 M. AVR. AN. . . . .
 TRIB. POT. XV. COS. II. ET.
 IMP. CAES. L. AVR. VER.
 AVG. TRIB. POT. C . . II.
 DIVI. ANTONINI. FILI.

---

¹⁾ Marsigli: i. m. II. 97.

DIVI. HADRIANI. NEPOT.
DIVI. TRAIANI GERMANICI.
PRONEPOT. D . . I.
NERVAE ABNEPO.

AP. . . . .

I. . . . .¹⁾

B)

IMP. CAES.

M. AVREL. ANTON.

TRIB. POT. XVI. COS. III. ET.

IMP. CAES. L. AVR. VER.

. . . VG. TRIB. POTES. COS. I.

(d)IVI. ANTONINI, FIL . . .

(d)IVI. . . . . NEPOT

. . . . IANI. PARTHIC. . . .

. . . . G. DIVI. . . .²⁾

C)

IMP. CAES.

M. AVR. SEVERUS.

(Alexander) AVG.

PONN. MAX. TRIB. POT.

VIII. COS. III. (d)A(p)

RESTITVIT. AB. AQ.

MP. XL. . .³⁾

Torma szerint e mértföldmutatók valamennyie Aquincumtól kezdve fejezte ki a távolság nagyságát, de hogy hol állhattak, s ha nem Titel-környékéről valók, úgy mely vidékről vitettek oda, erre feleletet nem nyerrünk.

¹⁾ Corp. Ins. Lat. III. 6470. sz. Torma: Inscriften etc. 135. l.

²⁾ Corp. Jus. Lat. III. 6470. sz. Torma: i. m. 136. l.

³⁾ Corp. Jus. Lat. III. 6470. sz. Torma: i. m. 136. l.

A fogadalmi oltár (arra votiva) mészkőből való s magassága 0.94, szélessége 0.45 méter. A kő bal felén egy edény (kehely?) alakja szemlélhető, mellette a következő felirattal:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
 PRO. SALVTE REDV(ci)
 IMP(eratoris) MARC(i) AVR(eli) ANT(onini)
 AVG(usti) ET IVLI
 AE AVG(ustae) MATRIS CA
 STO(r)VM (Lae) TVS EV(. . . .)
 (S)VRVS DEC(urio) CO(loniae)
 (A)SASSII V(otum) L(ibens) (posuit)

E feliratra, melyet Mommsen szintén közölt,¹⁾ Torma a következőket jegyzé meg: „Valószínű, hogy ezen colonia Asassium, ha egyáltalában az én olvasásom helyes, az Antonini itinerariumnak Asanum-jával, a a Notitia Asamo-jával, a Ravennai Ansamon-jával, a Peutingeri térkép Anasamo-jával, valamint Theophylactusnak Asimo és Asema-jával azonos; tehát ezen felette fontos kő tartotta fenn számunkra nevét ennek az ismeretlen alsó moesia-i coloniának, mely ott Nikápoly közelében feküdt, ahol az Osma folyó a Dunába ömlik.“²⁾ E szerint tehát e kő nemcsak nem titeli, de egyáltalában nem is Dácia- vagy Pannoniabeli, és így egy újabb ecclatans példáját nyújtja ez annak, hogy a római feliratos emlékek idő

1) Corp. Jus. Lat. III. 992. sz. Torma: i. m. 135. 1

2) Torma: Inschriften etc. 135. 1.

folytán, mily vándorutakat voltak kénytelenek néha megtenni.

Hátra van még, hogy a titeli leletek egyik legérdekesebb darabjáról a sarcoghagról szóljunk. E becses emlék, mely jelenleg szintén a temesvári Muzeumegylet gyűjteményét ékesíti, még az 1860-as években Titel egyik vendéglőjének udvarán viz-vályú gyanánt szolgált.¹⁾ Anyaga zöldes homokkő, hossza 2·06, szélessége 0·88, magassága pedig 0·75 méter. Hátsó hoszlapja üres; két szélességi lapján egy egy szépen vésett pegasus alakja szemlélhető, a hossz-oldal elő része három mezőnyre osztott lapot képez, melyek egymástól ékes arabeszkvésetek által vannak elkülönítve. A két szélső mezőnyben egy egy, felülről lefelé álló delphin basreliefje domborodik ki, a közép mezőnyön pedig a következő felirat olvasható:

D. M.
Q. MAEC. DONATI. PAVSAVIT.
ANN. XVI. FILIO. PIENTI.
SSIMO. FECIC . . . . .
. . . . ARETHVSA.
MATER. ²⁾

Ez olvasás különbözik attól, melyet Arneth a temesvári főhadparancsnokságnak 1855-ben e sarcophagról felvett s a bécsi cs. kir. udvari haditanácshoz küldött pacskolata nyomán tett közzé, s melyben a feli-

---

1) Ivánfi: Titel. „Tört. Rég. Ért.” 1877. 110.

2) Torma: i. m. 135.

rat kezdő D betűje M-nek olvastatott¹⁾ A hibás olvasás folytán Arneth a kettős M-ből álló siglát „Memoriae“ szóval fejtvé meg, e sarcophagot kereszténykorbeli emléknek nyilvánítá. Nézetét elfogadta Ivánfi tanár is, ki először ismertette a titeli emlékeket bővebben.²⁾ Torma azonban revideálván a felirat szövegét, ma már nem lehet kétség az iránt, hogy e sarcophag még pogány római hamvakat takart. Némelyek állítása, illetőleg a titeli közvélemény szerint e római emlék Mitroviczról került volna Titelbe. Mi ezt nem vagyunk hajlandók hinni, és pedig annál kevésbé, mert egy 30 mázsányi súlyú kődarabnak átszállítása sokkal több nehézséggel járt, semhogy azt akár az egykori titeli káptalan műbarát prépostjai, akár a későbbi kor emberei oly messze földről épségben és mindegy legkisebb sérülés nélkül eszközölhették volna. Titel római telep levén, nem szükség, hogy az ott lelt római feliratos köveket mind átplántáltaknak tekintsük. A sarcophagot pedig ilyennek egyáltalában nem tekinthetjük.

A titeli feliratos emlékek sorába tartozik végül az a négy darab kő, mely a vármegyénk területén lelt római emlékek között kiváló helyet foglal el s a Nemzeti Múzeum gyűjteményében foglal helyet. Ezeknek egyikét egy ismeretlen időből száрма-

---

¹⁾ J. Arneth: Arch. Analecten 45. l.

²⁾ Tört. Rég. Értesítő 1877. évf. 110. és 1879. évf. 51—52. l.

zó fogadalmi oltár (ara votiva) képezi s ezt, mint az alábbi szöveg mutatja, bizonyos Tiberius Dexter, egy római kémcsapat (exploratorii) századosa készítette. A kő magassága 0.79 szélessége 0.45 méter. Felirat kiegészítve a következő:

I(ovi). O(ptimo). M(aximo).

TIB(erius) DEXTER,

(centurio). EXPLORA

TORVM.

V(otum). S(olvit) L(ibens). M(erito).

(E feliratot közölték: Schönvisner J. R, J. P. P. R. II. 284. és Miller A. M. N. 229. minkettő a második sorban Tiberius helyet Fibulus-t olvasván. Továbbá Katancsich J. A. G. II. sz. 258. Mindszenty Tud. Gyűjt. 1832. VI. 24. Mommsen Cor. Ins. Rom. 3254.¹⁾)

Sokkal nevezetesebb ennél egy szobor talapzat. És pedig nemcsak azért, mert ennek korát is ismerjük, hanem mert vonatkozás van feliratában egy oly colonialis városra, mely vagy maga Titel, vagy legalább is valamely hozzá közel álló helység volt. Előrebocsátjuk a kő feliratának szövegét:

IMP(eratori). CAES(ari). P(ublio). LIC(inio).

VALERIANO. P(io). F(elici).

AVG(usto). P(ontifici) M(aximo) TRIB(unicia).

POT(estate). III. CO(nsuli). P(atri). P(atria).

1) Acta Nova Musei Nat. III. tábl. 21. sz.

PROCO(n)S(uli). ORDO.
COL(oniae). PETR(ae). AD. PLA(nitiem) DEVO
TVS. NVMINI.
EORVM.

Az itt közölt szöveg szerint a császár tiszteletére emelt szobor egy ismeretlen egyén által Valérius imperator uralkodásának illetve tribúni hatalmának 3-ik évében emeltetett, ez pedig éppen a Kr. utáni 254. évre esik. A város, melyben e szobor eredetileg állott a szövegben olvasható „ad planitiem“ kifejezés szerint síkságon feküdt s éppen ezért a jeles francia régész, E. Désjardins, nem is habozik kimondani, hogy az vagy Titel vagy egy közelében létezett colonia volt. A kö magassága 1.45, szélessége 0.66 méter. Felirata meglehetősen rongált, eddig közölték: Schönvisner i. m. II. 227. Katancsich i. m. 219. Miller i. m. 267. Mindszenty i. h. VI. 23. Orelli. Hemzen 5283. a. és Mommsen i. m. 3255. némi eltérésekkel.¹⁾

A N. Muzeum birtokában levő harmadik és negyedik feliratos emléket két római mértföldmutató (milliaria) képezi. — Mindkettőt a volt titeli várban találták s a műbarát parancsnokság által az ottani fegyvertár ajtajához lőnek elhelyezve, honnan 1815-ben kerültek mai helyökre. E két tárgy, bár eredeti bácskai emlékek nem is tekinthető, mégis igen érdekes.

¹⁾ Acta N. M. Nat. XII. táb. 91. sz. Közölve a rajz.

Alább közölt felirataik szövegéből ugyanis világos, hogy egy és ugyanazon időben, Macrinus császár korában, Kr. u. 217. évben készültek. A rajtok jelzett távolság mérete azonban azt is mutatja, hogy eredetileg nem egy helyütt állottak s így csak sokkal később kerültek együvé Titelbe. A kövek egyike 1.85 m. magas és 0.47 m. széles és ezen feliratot viseli:

ImP(erator). CAES(ar).
 (Marius Opellius). SEVERVS. (Ma)
 CRINVS. PIVS. AVG(ustus). CO(n)S(ul).
 [PROC(onsul)
 TRIB(unicia). POTES(ate). ET. (Marcus Opellius)
 (Diadumenianus Nobilissimus)
 CAES(ar). VIAS. ET. PONTES. VETVSTATE.
 CONRVPTAS REST(ituerunt). (curam)
 (agente) . . . . .
 (Legat) O. AVG(usti) PR(o). PR(aetore.)
 (ab. . .) M(illia). P(assuum). XX. (XIII.)

E mértföldmutató tehát bizonyos ismeretlen központtól (talán Aquincumtól, a mai Ó-Buda) 33,000 lépésnyire állott, vagyis ezt a távolságot jelezte. Désjardins szerint e kő pannóniai.¹⁾

A másik milliaria, melyről itt szólunk, 1.89 m. magasságú és 0.50 m. szélességű kő darab ezen felirattal:

(Imperator C)AES(ar).
 (Marcus Opellius) SEVERVS.
 (Macrinus) PIVS AVG(ustus)
 (Consul. Pro)CO(n)S(ul. TRIB(unicia) POT(estate)

¹⁾ U. o. XX. táb. 106. sz.

(Et Marcus Opellius Diadumeniatus)
(Nobi)LISSIMUS CAES(ar)
(Vias) ET. PONTES. VE
(tu)STATE. CORRUPTAS.
(Restituerunt) CVRA(m). AGENTE.

. . . . .
. . . . .

(Ab) AQ(inco)
(Millia passuum X) LII.

Az itteni szöveg tanúsága szerint e kő emlék Aquincumtól vagyis a mai Ó-Budától 42000 lépésnyi távolságra mutatott egykor, tehát azon a helyen kellett állnia, mely ma e távolságnak megfelel. De kérdés, — mely irányban? Dészjardins, e követ is panonniainak tartván, kijelenté, hogy az Duna Pentele vagy a baracsi pusztája táján állhatott, honnan ismeretlen időben vitték Titelbe. Hogy Titelben eredetileg nem állhatott, az kétségtelen.¹⁾

---

¹⁾ Lásd: Acta Nova Musei Nat. XVII. tábla. 107. sz.
— E két mértföldmutató feliratát közölték még: Miller
A. M. N. I. 2587. — Mindszenty i. h. VI. 21—22. l. és
Mommisen i. m. 3724. és 3725. sz. alatt.

IV. Középkori műemlékek.

Vármegyénket a középkorban bár nem borították hatalmas várak és városok, s bár a kő és fában szegény vidék nem kedvezett a monumentális építészetnek, mindazáltal maradt fenn némi emlék, mely egy részt figyelemre és megismerésre méltó, másrészt pedig elegendő arra, hogy belássuk, miszerint Bács-Bodrogh megye egykor szintén székhelye volt a klasszikus és stílszerű építészetnek. Sajnos, hogy az idő s az azzal járó viharok nem kedveztek ez emlékeknek; sajnos, hogy a helységekben levő stílszerű épületek egy részt az anyag silánysága, másrészt a vidéket ért csapások következtében legnagyobb részt megsemmisültek. Mert ámbátor vidékünk sík és mocsáros jellege a középkori védrendszer szellemének megfelelő pontokat az erődök és erődített városok számára nem nyújtott, mindazáltal oly városok, mint Bács, Bodrogh, Títel, Gajdel, Báthmonostor stb. már az Árpádok korában is nemcsak legnagyobb részt erődített helységek, hanem többé-kevésbé mo-

numentális épületekkel, várakkal és templomokkal ellátott helyek is valának. Csak-hogy természetesen sem a városok helyirati fekvése, sem pedig az épületanyagok tartóssága nem állott kellő arányban a pusztítások ama nagyságával, mely e vármegyét a következő századokban érte. Oly sziklákon fekvő és sziklákból épült várai nem voltak e vidéknek, milyenek hazánk más tájain léteztek s melyek egyaránt képesek dacolni az idő és az emberi kéz romboló hatalmával. A templomok és egyéb épületek legnagyobb része is csaknem kizárólag téglából és nem kőből épült, mert itt helyben már a téglá is luxus anyagnak tekintetett, a szerémségi vagy a dunántuli kő átszállítása pedig rendkívül költségesnek tűnt volna fel. Pedig nem mondhatnók, hogy bácskai őseink a kő-építészet fontosságát nem ismerték s be nem látták volna, mert az itt-ott felfedezett leletek mutatják, hogy a kezök ügyébe eső dunamelléki római rommaradványokat szorgalmasan és következetesen felhasználták épületeikhez, mint azt a bácsi és báthmonostori ásatások is igazolták. Mindez azonban kevés volt arra, hogy tartósságra az ország más vidékeinek épületeihez hasonló műveket emelhessenek, s kevés volt arra, hogy az általok alkotott művek az idő megpróbáltatásait kiállhassák.

Említők azonban, hogy az épületanyagok silánysága bármennyire gátolta is a

monumentális építészet fejlődését és virágzását, mindazáltal ez korántsem akadályozta bácskai őseinket abban, hogy számos erődöt, számos nagyobb szabású templomot és más épületet le emeljenek. Hogy pedig ez építmények legnagyobb részben megsemmisültek, annak csak egyik és csak mellékes tényezőjét képezte az alkotó anyag silánysága, mert a romlás tulajdonképeni előidézője mindenütt azon számtalan veszély, pusztítás és rombolás volt, mely időközönként a középkor végétől fogva e vidéket ismételten érte. Már közvetlen a mohácsi vész után jobbra megsemmisültek a bácskai emlékszerű épületek; elpusztultak a községek s itt-ott kő kövön alig maradt. Azért írhatta Verancsics már 1553-ban e vidéken történt átutaztával ama szomorú sorokat: „Jó Isten, mily szomorú képet mutatott az egykor legjobb és legtermékenyebb föld; mily elhagyatott itt minden; mennyi vad tanyáz a szántóföldeken és szőlőkben; mily ritka mindenfelé a földmives, ritka az állat s csak a pusztaság végtelen. Kormányosunk, egy szerb ember beszélt, hogy egykor, midőn még hazánk épségben állott, itt egy községben több lakos volt, mint a mennyit most harminczban is alig lehet találni. Mit szóljak a földig rombolt városokról, melyeknek immár nevei is elvesztek?“ . . . . .¹⁾

---

¹⁾ Verancsics A: Összes munkái I. 290.

A mohácsi vést követő zivataros századok s az azokkal járó török háborúk tették tönkre vármegyénk egykori culturáját, a török hódoltság tarolt le itt mindent. Számos község állott fenn e vidéken az előző korszakban, melyek egészen megsemmisültek, s ma helyeiket is alig vagyunk képesek megjelölni, mert a magyarság lassankint elhagyta e vidéket, helyébe pedig a törökök és szerbek léptek. A régi birtokviszonyok felbomlottak és az egész Bácskaság lassankint egy nagy vadonná lőn. Ma már csak egyes romhalmazok, egyes u. n. templom-helyek figyelmeztetik az utast, hogy itt egykor népes községek terültek el s hogy már egyszer, századokkal ezelőtt, volt idő, amidőn vármegyénk a cultura áldásaiban részesült.

Ezen egykor itt virágzó culturának megmaradt nyomaival, a középkorból az idők viharai daczára fenmaradt emlékekkel kívánunk e helyen foglalkozni, vagyis azon emlékszerű épületmaradványokat fogjuk ismertetni, melyek a középkori építészetnek emlékét tartották fenn számunkra. Ez építészeti maradványok, igaz, felette silányok, sőt nagyobb részt ma már csak egyszerű romok, de mégis elegendők arra, hogy Bács-Bodrogh vármegye egykori művelődési viszonyaira némi világot vessenek. E szempontból legtöbb figyelmet fogunk fordítani a Bácsban és környékén létező épületek és épületmaradványokra, valamint a báthmo-

nostori egyházra, melyek az emlékszerű középkori építkezés kétségtelen jellegét viselik magukon. Végre pedig meg fogunk emlékezni azon egyéb emlékszerű maradványokról melyek más helyeken találtattak s szintén a középkor productumait képezik.

A) A bácsi szt. ferencziek temploma.

Bács, mint szt.-István kora óta szereplő püspöki város, kétségkívül már első királyaink korában monumentális épületekkel birt, melyek azonban jobbára veszendőbe mentek. Ma csak romokban heverő vára és a szt. ferencziek kezében levő temploma hirdetik e város egykori előkelőségét. Ez épületek között korra és stilszerűségre nézve első helyen a szerzetesek temploma áll.

E templom tudós műrégészünk, Henszmann, szerint stylre az átmeneti iskolához tartozik, mert állagában a körívekkel támaszrendszer van egybekötve. Az átmeneti styl hazánkban a XIII-ik században volt uralkodó, s így bizonyos, hogy a bácsi templom az 1241. évi tatárjárást követő években épült.¹⁾ Maga az épület, melynek hossza a szentélyel együtt 120, szélessége pedig 40 láb, egészben véve egy hajból áll. Idő folytán sok változáson ment át; anyaga egészben véve téglából s csak egyes részek,

---

¹⁾ Arch. Ért. 1870. 88.

mint pl. az ablakból, készült homokkőből. „Kivülről — mondja Henszlmann, — majdnem minden az eredeti, kivéve a mult században hozzáépült részeket; belülről ellenben nagy változások történtek; azonban a hosszahajóban és a szentélyben a régi keresztboltozat itt is fenmaradt. A hosszahajó ablaka új, a szentélyét befalazták; azonban az kivülről bélletével együtt még ma is jól kivehető, zárása körívű, igen egyszerű, bélleténél a főszerepet a nagy kajács viszi. A szentély ablaka közt egyszerű félhenger emelkedik, kettő-kettő közt, a régi párkányzat alatt négy-négy már inkább csúcs, mint félkörű friesként fut; az e fölötti párkányzat elveszett, mert a szentélyt, talán két ízben is, magassabbra emelték; az emeltetés alsóbb része rosszabb művezetű a felsőnél. A föld fölepe emelkedvén, az eredeti talap csaknem eltűnt.“¹⁾ Kivülről, a templom szentélyének déli oldalán áll a torony, mely stylra nem sokban tér el a főépülettől s így azzal egykorúnak vehető. E torony egykor magassabb volt, de romlásnak indult felső része időközönként lehordatott.

A templomhoz, úgy mint ma is, hajdan egy zárda csatlakozott, mely a középkori építészeti rendszer szerint a templommal együtt védhető erődöt képviselt. E zárda elpusztult s a helyén álló mai hasonnemű

¹⁾ Arch. Ért. 1870. 88.

épület a mult században épült. A zárda elpusztulását Henszlmann azon körülménynek tulajdonítja, hogy az háborúk idején erődként szerepelve, az ostromok alkalmával szintén erős lödőzésnek lehetett kitéve,

A bácsi egyház és zárda történetéből keveset tudunk. Első birtokosai valószínűleg a templariusok voltak. 1031-ben a minoriták kapták, a XV-ik század közepe táján pedig a reformált conventuális ferencziek.¹⁾ A mohácsi vész után bosnyák szerzetesek szállták meg az elhagyatott klastromot, s birták is a török hódoltság korában mindaddig, mig nem a törökök elűzetése és a Rákóczy-féle mozgalmak folytán bekövetkezett újabb pusztulás az ott maradást lehetlenné tette; a mult század elején népesült meg ismét a hajlék, amidőn a ferencziek újból betelepédtek s a romokba levő egyházat kijavították, a zárda helyére pedig újabb épületet emeltek.²⁾ Bácsban az itt említetten kívül még két templom létezett a multban,³⁾ ezek közül az u. n. szt. Péter templomnak maradt fenn csupán némi nyoma, melyről alább szólandunk.

B) A bácsi vár.

„A bácsi várromok — írja Balogh György — Bácsmegyének legnagyobb

¹⁾ Balogh: A bácsi r. k. plebánia stb. 19. l. Rupp J. Magyarorsz. helyr. tört. III. 17.

²⁾ Balogh: i. m. 19—20. l.

³⁾ Bácsnak összesen négy temploma volt, 1) a várbeli, 2) a ferenczieké, 3) a szt.-Péter és 4) a szt.-Rokus.

tisztes omladványai; fekszenek a város nyugati részén, az eliszaposodott Mosztongától csaknem egészen körülövezve; a bemenetel egy nagy kapun történik . . . Ezen kapun belül terül el egy 35 házból álló utca — általános néven: vár, — melynek végén láthatók a tisztas omladványok mintegy 4752 □öl térségen, a századok vasfoga, kincsásók s téglapusztítók rombolásaival daczolva, egyedül a mindenek felett örökdő gondviselésre bizva, melyeken úgy látszik, emberi kéz semmit sem javított, hanem inkább rombolt.“¹⁾ A mai községtől északnyugatra egy magaslaton fekszenek e romok, melyeknek ismertetését Balogh bácsi plebános az itt idézett szavakkal kezdi. Azóta Henszlmann (1870. évi aug. havában) megvizsgálta s nagy részben fel is ásatta a bácsi várat, s az ő kutatásai alapján tudjuk a következőket. A jelenlegi várromok a bácsi nagyobb erősségnek belső részét, vagyis központját képezték. Ez erősség eredetre a fentebb ismertetett templomnál egy teljes századdal későbbi, mert minden valószínűség szerint a XIV. században, Róbert Károly korában (az 1338—1342. évek közt) épült.²⁾ Szabálytalan öt-

¹⁾ Balogh: i. m. 15—16. l.

²⁾ Bár e vár kétségkívül ezen időben épült, valamint hihető, hogy e helyen már sz. István kora óta némi erőd létezett, ép úgy bizonyos, hogy a későbbi századokban is történtek itt különféle építkezések. Nevezetes változásokon a vár főleg a XV. század végén s a XVI. elején ment keresztül, mint azt a szintén Henszlmann által felfedezett egyes műrégiségek tanúsítják. Több kőből vé-

szöveget képező falai igen magasak lehettek.¹⁾ Minden szögleten egy-egy torony állott, melyek közül legnevezetesebb az észak-keleti, mely várkápolna gyanánt szerepelt.²⁾

A vár eltérőleg a többi hasonlókorú váraktól nem két, hanem csak egy udvarral birt.³⁾ Főrészt a közepén álló hatalmas négyszögű donjou képezte, mely lakásul és éléstárul szolgált. E donjou alapterülete $2\frac{1}{2}$ □ ölet tesz ki, jelenlegi magassága mintegy 10 öl.⁴⁾ Falának vastagsága 7 lábnyi lévén, Henszlmann a torony egykori egész magasságát 72 lábra teszi; három emelettel birt, de csak két emelet helye látszik.⁵⁾ Ennek belsejében egy szögletben az első emeletből egy kémény, az északnyugati szögletben az első emeletből egy kémény, az északnyugati szögleten pedig kívül egy, a falhoz ragasztott s nyílásokkal ellátott csiga lépcső nyulik fel, jelenleg azonban már egészen szabadon lóg, mert alja el van pusztítva.

sett rosetta és kartámsz részlet, azonkívül Tomori érsek egy czimerrészlete került itt felszínre, melyek mind e korból valók s a renaissance styl kétségtelen jellegét viselik magukon. (I. Myskovszky V: A renaissance kezdete és fejl. stb. 33—34. l.)

¹⁾ Rupp szerint a várfala 7 láb széles és 34 láb magas lehetett. (Magy. helyr. tört. III. 13.)

²⁾ Rupp e kápolnát külön álló épületnek képzelte (Idézett műve III. 13.)

³⁾ Rupp szerint e várnak udvara nem volt. (I. m. III. 13.) Valjon hol szerezte értesülését?

⁴⁾ Balogh Gy: i. m. 17. l.

⁵⁾ Rupp e donjont, nem tudni mily alapon, négyemeletesnek mondja. (I. m. III. 13.)

Az első emelet ablakai hosszas kerekdedek, a második emeletéi pedig egészen négyszögletesek, míg a legfelsőbbek csak igen kicsiny idomtalan lyukakat mutatnak.¹⁾

A főbejáráttal szemben terült el a 78 láb hosszú és 28 láb széles diszterem, melynek mennyezetét három oszlop tartá. E diszteremtől keletre, a már említett északkeleti rondellában volt a várkápolna. Ez egy kerek torony 13 lábnyi szélességgel. E rondellán kívül ma még két torony romjai láthatók. Az egyik e várudvar bejáratától balra $3\frac{1}{2}$ ölnyi átmérővel; a másik pedig a fő donjoutól északra áll s 4 ölnyi átmérővel és 8 ölnyi magassággal bír. A várkápolnát magában foglaló rondellától a Mosztonga mentében egy 8 öl hosszú falrom létezik s ez összeköttetésben áll a nyugati sarkon levő más, mintegy 3 □öl területű s 5 öl magas omladvánnyal.²⁾

Ezen igénytelen romok jelzik az egykor erős bácsi vár helyét. Mily phasisai voltak ez erőd fejlődésének, kik voltak urai s miként lön lassankint romhalmazzá, e helyütt nem kutatjuk. Tény az, hogy e vár az építtetése után következő XV-ik században lényeges átalakuláson ment át, a mohácsi vész után pedig a törökök állandó fészke volt. A törökök kiűzetése után a császári csapatok lakták mindaddig, míg

---

1) Balogh i. m. 17. l.

2) Balogh i. m. 17. l.

1705-ben Rákóczy ismeretes bácskai hadjárata alkalmával be nem vette s le nem rombolta.

C) A bácsi szt. Antal kápolna.

Báctól $\frac{3}{4}$ órányi távolra fekszik az erdőségekben a szt. Antalról nevezett kápolna melynek eredetéről Balogh a következőket írja: „A nép monda szerint (e kápolna) a török uralom alatt, mikor a kereszténység istenének mindenütt, hol akart volna, nem szolgálhatott, az erdők lombjai között épült. Mások szerint bizonyos Demer basa építette volna háladatosságból, mivel egy szerzetes fiának szemén a hályogot meggyógyította.“¹⁾ E mondák alaptalanságát Henszlmann mutatta ki.

E kisded templom eredete bizonytalan ugyan, de kétségtelenül a XV-ik században, vagyis a középkor utószakában épült.²⁾ Eredetileg góth stílusban volt emelve, de idő folytán szintén tetemes változáson ment keresztül. Főleg az 1817. évi restauratio folytán alakíttatott át teljesen. A kápolna egész hossza 42, szélessége 18 láb. „Az egyetlen hajó — mondja Henszlmann — keletfelé, hol a Mosztonga elterül mögötte, a nyolczszög három oldalával van zárva, de itt a saroktámokat letörték; de megmaradtak a támok a kápolna többi részein:

¹⁾ Balogh i. m. 21-22. l.

²⁾ Henszlmann J.: Bács. Arch. Ért. 1871. 89.

nevezetesen kettő az éjszaki, egy a déli hosszoldalon, a fő homlokzaton pedig két diagonál tám látható; a fenmaradt táмок igen kiszőkők, talapuk maga fölött két osztályt hord. A kápolna belsejében minden újítva van; boltozat helyett fa menyezet alkalmaztatott.¹⁾

E kápolnát ma félicsi kápolna néven ismeri a nép, s minthogy e század folyamán egészen modern stylban restauraltatott, évenként Remete Paduai szt. Antal napján tömeges búcsújárás színhelye. E kisdud szentély és a bácsi szt. ferencziek temploma az egyedüli középkori épület vármegyénkben mely — habár nagy mérvben átalakítva is — maig épségben áll.

D) Középkori romok Bács környékén.

1. A szt. Péter templom romjai.

Említők fentebb, hogy Bácsban a középkorban a szt. ferencziek templomán kívül még két templom létezett. E templomok egyike szt. Rokusról neveztetett s ennek nyomai állítólag a város nyugati szélén még láthatók. Ezen romok azonban eleddig tudományos buvárlattárgyává nem tétettek s így az, amit e város monographusa erről mond, nem egyéb pusztá sejtelemnél.²⁾ Nevezetesebb azonban ennél a szt. Péterről

---

1) Henszlmann J: Bács. Arch. Ért. 1871. 89.

2) Balogh: i. m. 23. l.

nevezett másik egyház, melynek romjait Henszlmann 1872-ben fedezte fel s mely minden valószínűség szerint az egykor bácsi püspökség temploma volt. Balogh bácsi plébánosnak adatai nyomán a tudós régész a többi között ásatást kezdett (1872 máj. 4.) a vártól keletre eső temetőben s ott csakhamar reátalált a templom alapfalaira. Az ott elterülő sirok miatt csak egy hosszfalat volt képes Henszlmann kiásatni, melynek hosszúsága egészben véve 29 láb 9 hüvelyk, vastagsága pedig 2 láb 5 hüvelyk volt. Ez alapfal a templom déli oldalának alapja volt s minthogy vége épszög alakban fordult kelet felé, Henszlmann az oldalfal méretéből kombinálva a templom egész szélességét 40 lábra teszi. Épen egy öllel lehetett szélesebb e szerint e templom az egykori hason czélra épült kalocsai templomnál, mely körülményből az épület monumentális voltára bizton következtethetni. Az egész épület téglából állott, és pedig olyanokból, melyek hasonlóak a kalocsai ásatásoknál talált téglákhoz, csupán tulságos vastagságuk által ütnek el azoktól. A fal aránylag vékonynak találtatott, miből bizonyos, hogy a templom nem boltozattal, hanem famenyyezettel volt ellátva. Ásatás közben egy darab több fontnyi súlyú olvasztott harangérczen kívül más tárgy felszínre nem került.¹⁾

¹⁾ Henszlmann J. Jelentés stb. a bács-vidéki ásatásokról: Arch. Ért. 1872. 90-91.

2) Egy őrtorony romjai.

Midőn Henszlmann 1870-ben a bácsi várat s annak környékét átkutatta, megtekinté a már Balogh által is említett amromot, mely a szt. Antal kápolnától 120 lépésnyire elterül. A föld népénél élő hagyomány szerint e helyen egykor egy Demer nevű basának váracsa állott.¹⁾ A romot egy négyszögű földsánc és árok övezte melynek minden oldala 100 lépést tett ki. Falak nyomai nem mutatkoztak, csak a sánczon belül látszott némi téglahalmaz. Henszlmann itt tartott rövid szemléje után legott azon meggyőződésre jutott, hogy a kérdéses rom nem török, hanem középkori eredetű s hogy valószínűleg a bácsi vár egyik előre tolt őrhelyét képezte.

Midőn tehát a tudós régész két év múlva (1872. apr. 19.) a kalocsai érsek meghívására újból Bácsba ment, megkezdendő ásatásainak egyik céljául e romok tűzetes megvizsgálását tűzte ki. Ápr. 25-től május 4-ig tartó folytonos ásatás után egy szabályos négyszögű, 6 lábnyi vastag fallal övezett torony alapja takartatott fel, melynek magassága egykor körülbelül 40-50 lábnyi lehetett. Mellette közvetlenül a nyugati oldalon felfedeztetett a lépcsőház alapja is, a keleti oldalon pedig egy 366 □lábnyi terrace-ra bukkantak a munkások. E terrace nyugati oldalával a toronyra támasz-

¹⁾ Balogh : i. m. 23. l.

kodott, északi és déli oldalát pedig tömör fal képezte, keletről négy pillér zárta be. Faragottkő darabra, vagy más oly leletre, melyből az épületstíljére következtetést lehetett volna vonni, nem akadtak ugyan, mindazáltal Henszlmann e tornyot a bácsi várral egy idősnak (1338—1442.) tartja. A téglák méretei azonosaknak találtattak a bácsi váréival, — csupán az anyag silányabb.¹⁾

3) A déronyai, bukini rom és a bácsi sánczok.

Báctól észak felé egy órányi távolra a Mosztonga ér partján, Déronya község felé az erdőben szintén létezik a fentebbihez hasonló rom, melyet Henszlmann 1870. maj. 5-én szemlélt meg. Minthogy itt téglá épület maradványai nem mutatkoztak, ásatást tudósunk ekkor nem eszközölt. De a midőn 1872-ben ásatásait e vidéken folytatta, maj. 1-től 3-ig e romot is vizsgálat alá vette. Ásás közben itt csakhamar alapfalakra akadtak, melyeknek alapja kettős (kisebb és nagyobb) körnek idomát mutatá.

A nagyobb kör sugara 10 láb 11 hüvelyk a kisebbé 5 láb 8 hüvelyk volt. Az alapzat eme idoma XIII-ik századbeli temető kápolnát mutat; s hogy ez épület csakugyan azon temető kápolnák egyike volt, milyen a román stílus építészet korából hazánkban több is létezik,²⁾ e feltevést iga-

¹⁾ (Henszlmann idézett jelentése. Arch. Ért. 1872. 76.

²⁾ Henszlmann: Középkori építészet. Rég. Kalauz II. 26.

zolta az a három teljesen ép csontváz, — melyekre az alapfalak közt bukkantak. Minthogy e kápolna-rom Bácsból egy órányi távra van, e várhoz nem tartozhatott. Van azonban e romoktól délre egy magaslat, melyen törmelék nyomai láthatók. E törmelék minden valószínűség szerint az egykori derzsi prépostság helyét jelöli.¹⁾ Henszlmann véleménye szerint a temető kápolna csakis ezen prépostsághoz tartozhatott. A felásott alapfalak kőből és római téglákból állottak, miből bizton következtethetni, hogy e kápolna a bácsi építményeknél régibb keletű. Bácsban ugyanis csak kevés római kő és téglá volt feltalálható, miből bizonyos, hogy az ottani építkezések már csak akkor történtek, midőn a római épületanyag készlet e vidéken elfogyóban volt.²⁾ A prépostsági épületet eddig sem Henszlmann, sem más fel nem ásatta.

A déronyaihoz hasonló alakú sáncz és rommaradvány létezik ugyancsak a Mosztonga innenső partján Bukin felé. Ez eddig tüzetesebben meg nem vizsgáltatván, határozott véleményt eredete és rendeltetése felől mondani nem lehet, bár valószínű hogy amiként azt Henszlmann is véle, az egykori nagy kiterjedésű bácsi erődnek kiegészítő részét képezte. Bács középkori emlékeinek kiegészítő részét azon földművek

¹⁾ Balogh i. m 23. l.

²⁾ Arch. Ért. 1871. 90.

képezik, melyek az egykori hatalmas bácsi erődöt öveztek. E földművek — sánczok — azt mutatják, hogy Bács egykor egy nagy kiterjedésű erősséget képezett, a mely ha nem is úgy, mint a felvidéki városok, köfallal, hanem erős sánczokkal volt kerítve. A sánczok déli oldala a szt. Antal-féle kápolnához vezető utnál látható, hol is az erdő határvonalával párhuzamosan vonul át a szántóföldeken. Ez oldal távolsága Bástól félóra járásnyi. Hogyan kanyarodott kelet felé, nem tudni, mert a keleti részt szőlők borítják; de a sáncz nyugati folytatását a Novoszeloba vezető uton fel lehet ismerni. Ez oldal távolsága a községtől szintén félórányi.¹⁾ Az északi és keleti oldal eleddig meg nem állapítható, de ama két ismert határsáncz méretei eléggé mutatják, hogy ez erősség mily terjedelmes volt. A fentebb ismertetett bukini rom ennek az erősségnek egyik előre tolt tornyát képezhetette ép úgy, mint a szt. Antal kápolna mellett levő őrtorony. A vár complicált szerkezetéről tanuskodik már az a körülmény is, hogy Bács a XV-ik században a Mosztonga által hurok alakjában volt körülvéve, A francziskánusok földjén pedig ma is látható egy sáncz, mely a Mosztonga által képezett hurkot észak-déli irányban metszé s így a belső várat két felé osztá. E sáncztól keletre esett a régi

---

1) Arch. Ért. 1872. 77.

község, mely állítólag még a XV-ik században elpusztult.¹⁾

E) A báthmonostori templom rom.

Vármegyénk területén számos templom rom létezik, melyekből a föld színe felett azonban ma már alig látható valami s azért általánosan „templom hely” néven ismeretesek. E föld alatti romok mind a mohácsi vészt megelőző korból valók, tehát középkori épületek maradványai; azonban mint-hogy felásatva és szakszerűen megvizsgálva eleddig nem lettek, e helyütt ismertetés tárgyát nem képezhetik. Az egyetlen templom rom, mely Bács környékén kívül e megye területén tudományos szempontból felásatva és megvizsgálva lőn, a báthmonostori egykori benczés apátságé. Henszlmann ur, kinek a bácskai régészet terén halhatatlan érdemei vannak, 1871-ben Haynald bibornok-érsek liberális bőkezősége folytán ásatta fel az itteni templommaradványokat. A kutatás eredménye azt mutatá, hogy e templom a XIII-ik században, román stílusban épült; a következő században pedig góthtá alakíttatott. Ez alkalommal két új kápolnával is meg lőn toldva. Az oltár alatt egy felírás nélküli sarcophág fedezett fel, mely mellett még egy sir létezett. Számos apró lelet között érdekes az a stílus és technikára nézve egyaránt XIII. század-

¹⁾ Arch. Ért. 1872. 78—79. l.

beli eredetre mutató sárga réz lemez, mely sast ábrázol.¹⁾ Ugyancsak e templom romjaiból került már előbb felszínre az a római kő, melyről már fentebb szoltunk.

E feliratos római kő a templom építése alkalmával domborművel láttatván el, tympanum gyanánt építettett be. A templom elpusztulásakor a romok alá került s midőn e század első felében felfedeztetett, kegyeletes kezek által az új templom oldalába falaztatott. Itt látta meg Rómer ur e valóban unicumot képező követ, mely azóta az archaeologiai bizottság kérésére a templom előtti téren egy emelvényre helyeztetett s melynek beható ismertetésével két jeles régészünk is foglalkozott.²⁾

F) Titeli középkori leletek.

Titelben a középkorban gazdag káptalan volt, mely kétségkívül megfelelő monumentális épületekkel is rendelkezett. Ezen épületeknek eddig semmiféle nyomát nem ismerjük, csupán némi emlék darabok tartották fenn azoknak emlékét. A Titelben székeltsajkás zászlóalj raktár-épületének oldalfalában 1829-től fogva számos régi kő tárgy volt beillesztve, melyek között római és középkori emlékek találtak. Ezek azok az emlékek, melyeket br.

¹⁾ Arch. Ért. 1871. 291.—292.

²⁾ Henszlmann J: Die Grabungen des Erzb. v. Kalocsa etc. 151—157. l. és Torma K: Adalék Sarmiz. és Aquinc. felirataihoz. Arch. Ért. 1874. 141. l.

Scudier a temesvári Múzeum-egyletnek aján-
dózkodott s melyeknek római részét már
előző fejezetünkben ismertettük.

A titeli középkori épületek maradvá-
nyai gyanánt e kövek közül ezek tekin-
tendők: 1) egy ablak rosetta; 2) egy fal-
párkányzati disz; 3) egy csonka fejű oroszlán,
4) két oszlopfő karkosara és végre 5) egy
emberi alakot ábrázoló szobormű. Ezek kö-
zött ez utóbbi a legérdekesebb. Ez egy vö-
rös márványból faragott egyházi személyt
ábrázol úgy, hogy jobbájában kelyhet, bal-
ájában pedig könyvet tart. E szobormű csak
töredezett bas-relief fő és lábak nélkül;
mindazáltal valószínű, hogy valamely titeli
prépost vagy más papi személy epithaphi-
umát képezte egykor.¹⁾

G) Egyéb romok vármegyénkben.

Bár az archaeologia szempontjából
vármegyénk több középkori rommaradványa
felkutatva, megvizsgálva és kellőleg méltat-
va lett, mindazáltal sokkal nagyobb azon
romok száma, melyek szakszerű buvárlat
tárgyát nem képezték. Pedig ezek nem ke-
vésbé fontosak amazoknál. Itt nem terjesz-
kedhetünk ki minden egyes rom helyének
megjelölésére vagy leírására, hanem csupán
a műrégészeti buvárlatra első sorban érde-
mes középkori maradványokat emeljük ki
röviden. Ilyenek: 1) a titeli prepostság álli-

¹⁾ Tört. Rég. Értesítő. 1877. 111.

tólagos romjai Titeltől ma egy mértföldnyi távokra a fensikon; 2) a gajdéli prépostság romjai Palánka és Gajdobra között;¹⁾ 3) a bodrogonostori czisztercei apátság romjai Monostorszeg határában a Bodrocska-bara mellett;²⁾ 4) a kucska-pusztai templom és épületromok Kupuszinán; 5) a tornyos- és kalocsa-pusztai templom romok Zentán; 6) az adai u. n. pusztai templom rom; 7) az adorján-pusztai templom helyek Ó-Kanizsán; 8) a martonosi várrom, 9) a rigyiczai templom rom³⁾ stb. Van ezeken kívül számos rommaradvány, melyek a föld népe előtt többé-kevésbé ismeretesek, eredetök és egykori rendeltetésökről azonban ma már mit sem tudhatni. Ugyszólván lépten-nyomon találkozhatni a sikon, völgyben vagy a magasabb partokon törmelékekkel s ezek legnagyobb részt szintén középkori községek vagy ismeretlen célra emelt épületek maradványai. Valamint az előbb említett romoknak; ép úgy ezeknek felásatása és szakszerű megvizsgálása is felette fontos horderővel birna vármegyénk hajdanának felderítésére. A középkori emlékek kétségkívül legközelebből érdekelnek bennünket, és pe-

1) E helyre vonatkozólag meg kell jegyeznünk hogy Henszlmann a kalocsai érsek megbízásából 1877. év nyarán a prépostság felkutatása érdekében részletes ásatást eszközölt, de munkáját semmi siker nem követte.

2) Itt állítólag a Batány nevű dűlőben is léteznek némi várromok és sánczok.

3) E rom ismertetését közli Kováts: Rigyicza és környéke cz. füzetében (Baja 1862. 51—52. lap.) Valjon van-e még ma is nyoma, nem tudjuk.

dig nemcsak azért, mert per eminentiam magyar emlékek, hanem mert vármegyénk történetének oklevélileg documentálható korszakához tartoznak. Ki e megye múltjával csak kevéssé is foglalkozott, bizonyára tudni fogja, hogy a középkorra vonatkozó oklevelek a helynevek dolgában mily gyakran hagynak bennünket cserben. Számtalan helység nevével találkozunk az oklevelekben, melyeket ma már a térképen nem hogy feltalálni, de csak hozzávetőleg meghatározni absolute nem vagyunk képesek. De a vármegyénk területén létező számtalan rommaradvány megvizsgálása — bizton hihetjük, — éppen azon ismeretlenül lappangó helységekre, apátságokra s egyéb telepekre fog világot vetni, melyek emléket az oklevelek megőrizték anélkül, hogy annak geographiai helyzetéről a legkevesebb útbaigazítással szolgálnának. Régészeti szempontból a barbár és római emlékek mind megérdemlenék, hogy áldozat és fáradság kimélése nélkül hova-tovább átbuvároltatván, a tudomány számára megmentessenek és értékesíttessenek; de a középkori emlékek felkutatása és szakszerű megvizsgálása nézetünk szerint nemcsak s nem is annyira a régészet, mint inkább a helytörténelem szempontjából is felette fontos.

Hisszük hogy ma már nem állunk azon a ponton, mely szerint a régészeti és történeti tekintetben egyaránt érdekes és nagy becsű emlékeink felkutatásának és megvizs-

gálásának eszméjéről még továbbra is le kellene mondani; hisszük, hogy ez emlékek nem fognak még ezután is sokáig, mint a tudomány számára elveszett kincs, ismeretlenül lappangni: hanem szép virágzásnak indult megyei történelmi társulatunk fel fogja venni e téren is az iniciativa nehéz, de kellemes és hasznos munkájára vezérlő lobogót, melyre e szavak irvák: a történeti és régészeti kutatások általánosítása.

TARTALOM :

Előszó	5 lap
I. Bevezetés	7 "
II. Barbár emlékek	23 "
A) Az ördögárok	23 "
B) Halmok	34 "
1. A vaskuti halmok	36 "
2. A zentai "	42 "
C) Pogány várak	47 "
D) Östelepek. Urna-sírok és sírmezők	51 "
E) Kő, csont, réz, bronz és vas tárgyak	55 "
III. Római emlékek	60 "
A) A római sáncz	64 "
B) Állandó római telepek	77 "
C) Feliratos kövek	80 "
1. A bácsi feliratos kő	80 "
2. A báthmonostori fel. kő	82 "
3. A szabadkai fel. kő	84 "
4. A titeli feliratos kövek	87 "
IV. Középkori műemlékek	98 "
A) A bácsi szt. ferencziek temploma	102 "
B) A bácsi vár	104 "
C) A bácsi szt. Antal kápolna	108 "
D) Középkori romok	109 "
E) A báthmonostori templom rom	115 "
F) Titeli középkori leletek	116 "
G) Egyéb romok vármegyénkben	117 "

